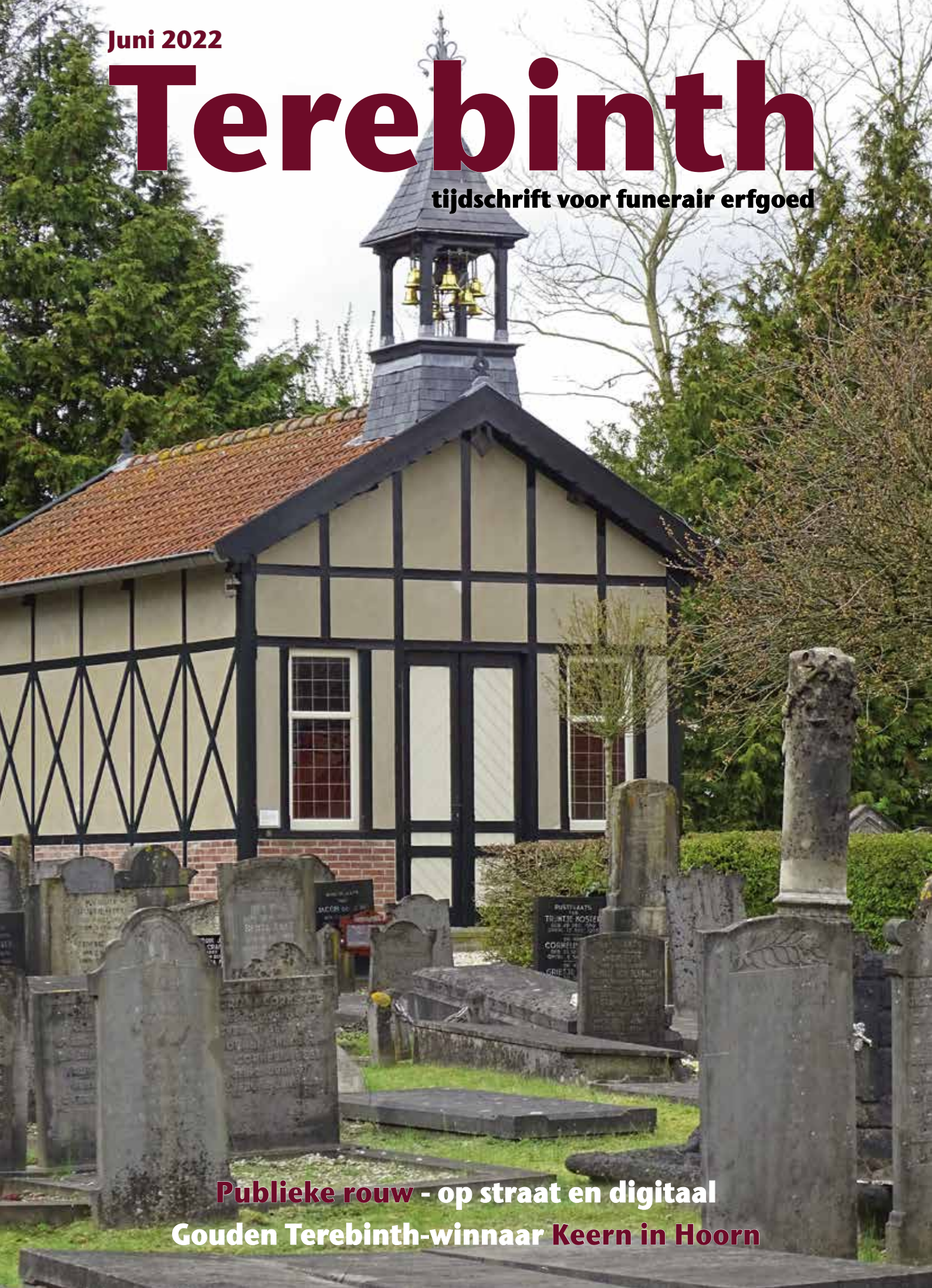

Juni 2022

Terebinth

tijdschrift voor funerair erfgoed

Publieke rouw - op straat en digitaal
Gouden Terebinth-winnaar Keern in Hoorn

Op het moment dat ik dit schrijf, ben ik nog voorzitter van Terebinth, maar wanneer u dit leest niet meer. Na zes jaar draag ik het stokje over. Dat heeft alles te maken met het feit

dat ik inmiddels tien jaar met pensioen ben. Je realiseert je dan dat je uit het netwerk groeit waar je in je werkzame leven moeiteloos een beroep op kon doen en de eerste jaren daarna ook nog. Het bestuur, de redactie en verschillende werkgroepen binnen onze stichting dragen er sporen van.

Bij een club waar het nodige gebeurt, zijn er, op het moment dat je weggaat, allerlei losse eindjes van dingen die nog niet af zijn en die dus overgedragen moeten worden. Mijn opvolger is Anita van Loon, in het dagelijks leven algemeen directeur van de Uitvaartstichting Hilversum. Zij heeft zeer veel hart voor (het erfgoed op) begraafplaatsen en past dus uitstekend binnen Terebinth, ze heeft bovendien een mooi breed netwerk waar ze een beroep op kan doen.

Een van de genoemde losse eindjes maak ik hierbij alsnog vast, namelijk dat van het aanbrenge van het Gouden Terebinth-schildje bij de winnaar van 2020, het Sovjet Ereveld in Leusden. In februari 2020 was de toekenning, maar kort daarna brak de coronapandemie uit en kwam het aanbrenge van het schildje er niet van. Bovendien wilde de directeur van het ereveld, Remco Reiding, die onthulling koppelen aan de 'heropening' van het ereveld. Door onderzoek is van veel graven achterhaald wie er begraven liggen en/of hoe zij precies heetten. Daarom werd besloten tot vernieuwing van alle steles – vandaar de 'heropening'. Die zou op 18 november jl. plaatsvinden in aanwezigheid van ambassadeurs van landen van de voormalige Sovjet-Unie. Daarbij zou een filmpje vertoond worden, waarin ook de onthulling van het daarvoor al aangebrachte schildje een plek zou krijgen. Op 12 november reisde ik daar-

om naar Leusden voor enkele filmshots van een informele onthulling. Dat deed ik met bestuursvoorzitter Alex Engbers, omdat Remco Reiding covid had. De bijeenkomst op 18 november ging echter niet door, omdat het land opnieuw in lockdown ging.

Begin dit jaar kwam het bericht dat de heropening zou plaatsvinden op 30 maart. Ook deze keer ging het niet door, omdat Rusland Oekraïne was binnengevallen; een gezellige bijeenkomst zat er nu niet meer in. Remco en ik besloten dit losse eindje nu maar als vastge maakt te beschouwen, want een officiële heropening van het ereveld is vooralsnog van de baan. Het blijft dus bij een informele onthulling van het schildje, dat is aangebracht op de informatiezuil bij het ereveld. Uitsluitend informeel onthuld dus, maar het is er niet minder om verdiend! Al met al vertelt deze onthulling wel een voor deze tijd typerend verhaal.

Ik kan terugkijken op zes bijzondere jaren, waarin ik veel (bij)geleerd heb over begraafplaatsen en het erfgoed daarop. Ook heb ik veel bevolgen mensen mogen ontmoeten, zowel professionals als – de niet genoeg te waarderen – vrijwilligers die zich voor dit erfgoed inzetten. Ik blijf actief binnen onze stichting, maar doe een stap terug. Anita wens ik ook mooie jaren toe bij Terebinth.

Bert Lever

Informele onthulling van het Gouden Terebinth-schildje in Leusden op 12 november 2021. Links Alex Engbers, rechts Bert Lever. Foto Peter Jager

De altijdgroene terebint of terpentijnboom met zijn enorme kruin komt voor rond de Middellandse Zee. Deze solitair markeerde vaak graven en was al in de Oudheid verbonden met de eeuwigheid.

Terebinth, tijdschrift voor funerair erfgoed 36 (2022) 2 ISSN: 1382-5259.

Uitgave van Terebinth, stichting voor funerair erfgoed. Verschijnt vier keer per jaar.

Redactie

Koos Brandon Bravo
Corine Hendriks
Korrie Korevaart
Jenny Mateboer (eindredacteur, tot 1 juni)
Bert Pierik (beeldredacteur)
Wouter Schrover
Tjitske Zuiderbaan

Vaste medewerkers: Wim Cappers, Bartho Hendriksen en Liesbeth Vermeulen

Inleverdata kopij

15 januari, 15 april, 15 juli en 15 oktober

E redactie@terebinth.nl
W terebinth.nl
f @TijdschriftTerebinth

Bureau Stichting Terebinth

Oude Vest 231
2312 XZ Leiden
T 06 2417 3646
E bureau@terebinth.nl
IBAN NL 92 INGB 0000 3355 36

Bestuur

Bert Lever (voorzitter, tot 12 mei)
Anita van Loon (voorzitter, vanaf 12 mei)
Korrie Korevaart (vicevoorzitter)
Eward Timmerman (secretaris)
Pierre Pesch (penningmeester, tot 12 mei)
Arnold Visser (penningmeester, vanaf 12 mei)
Elvire Vesseur (lid)

Donaties

U kunt zich als donateur van Terebinth aanmelden via de website of via het bureau van de stichting. Alle donaties zijn welkom; de stichting Terebinth beschikt over de ANBI-status. Wilt u het tijdschrift ontvangen en uitnodigingen voor korting op onze bijeenkomsten en excursies? Maakt u dan per jaar een van de volgende minimumbedragen over:
particulieren (individueel) € 32,50
idem met partner/huisgenoot € 43,50
bedrijven / instellingen € 80
bibliotheken / archieven € 32,50

© Niets uit deze uitgave mag in welke vorm dan ook worden overgenomen zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie, met uitzondering van archieffoto's en foto's die afkomstig zijn van Wikimedia Commons.

Bij dit nummer

Ruim aandacht deze keer voor publieke rouw, zowel op straat als online. Irene Stengs schrijft over publieke rouw in bermen en op stoepen. De plek die zij uitlicht – de plaats in de Lange Leidsedwarsstraat in Amsterdam waar Peter R. de Vries werd neergeschoten – was in zoverre afwijkend, dat hij al ontstond voordat De Vries overleed. De voorwerpen die mensen achterlaten op de plek van een gewelddadige dood noemt zij 'heilig afval'. De toekomst zal leren of dit heilig afval ook funerair erfgoed wordt. Wouter Schrover wijdt zijn tweede artikel over 'sporen van een voorbij bestaan' aan digitale overblijfselen. Die zijn niet zozeer tastbaar, maar zijn ze wel voor eeuwig? Ook hier weer: de tijd zal het leren.

Uiteraard aandacht voor de winnaar van de Gouden Terebinth, begraafplaats Het Keern in Hoorn, zowel in een artikel als in de fotoreportage. Scheidend voorzitter Bert Lever brengt een bijna vergeten Nederlandse relatie, die met de Boerenrepublieken in Zuid-Afrika, uitvoerig voor het voetlicht.

Tot slot twee huishoudelijke mededelingen: Corine Hendriks treedt aan als nieuwe redacteur, u zult ongetwijfeld meer over haar horen komende tijd. Zelf stop ik na drie jaar als eindredacteur. De redactieleden zullen de taken onderling herverdelen. Het ga u allen goed!

Jenny Mateboer

Overzicht van het oude gedeelte van de Algemene Begraafplaats, Delfzijl. De foto illustreert de werkzaamheden van Noordergraf, zie pagina 27. Foto Duncan Wijting
Foto voorzijde: Begraafplaats Het Keern, met zicht op de kapel met het carillon.
Foto Bert Pierik

Inhoud

- 2 Van de voorzitter
- 3 Mens & plek: Anita van Loon
- 4 Publieke rouw na de aanslag op Peter R. de Vries
- 8 Rouwen om een voorbij bestaan (2)
- 10 Een boeiende middag in Huis Doorn
- 11 Begraafplaats Het Keern verbindt generaties
- 14 Fotoreportage begraafplaats Het Keern in Hoorn
- 16 Hoe de R.K. begraafplaats Sint Barbara in Den Haag ontstond
- 19 Bij het graf van P.A. de Génestet (1829-1861) in Rozendaal
- 22 Sporen van Transvaal op Oud Eik en Duinen
- 25 'Open Huis' stichting Ter Navolging Tiel 10 juli 2022
- 26 Terebinthnieuws en Noordenwind
- 27 Uit het veld: Bart Ramakers
- 28 Toen... in Den Haag

MENS & PLEK / ANITA VAN LOON, NIEUWE VOORZITTER TEREBINTH

Als directeur van Uitvaartstichting Hilversum 'hoort' ze eigenlijk in de rubriek Uit het veld – maar als nieuwe voorzitter van Terebinth mag

Anita van Loon op begraafplaats Bosdrift.
Foto Bert Lever

Anita van Loon op deze pagina niet ontbreken. Begin april gaf ze een korte rondleiding aan bestuur en eindredacteur over begraafplaats Bosdrift, en het enthousiasme spatte ervanaf. Bosdrift – geopend in 1890 – is een van de vier begraafplaatsen waarvoor ze eindverantwoordelijk is, en we kunnen wel zeggen dat het haar troetelkind is. Toen ze in september 2019 in Hilversum aantrad, lag Bosdrift er wat verwaarloosd bij. Het karakteristieke ontwerp van tuinarchitect Leonard Springer heeft in combinatie met het dienstgebouw (aula) en het hekwerk van gemeentearchitect Piet Andriessen de status van rijksmonument. Dat betekende helaas niet, dat dit monument bijzonder goed onderhouden werd. Ook waren de grenzen met de omliggende percelen in de loop der jaren vervaagd. Ze is voortvarend aan de slag gegaan, vooral met relatiemanagement: met de gemeente, omwonenden en nabestaanden. In het groen is gesnoeid en de paden zijn goed toegankelijk

gemaakt. Ze heeft advies gevraagd over de aanwezige grafmonumenten, over welke kenmerkend zijn voor Bosdrift, welke te zijner tijd eventueel geruimd kunnen worden en welke beslist niet. Het resultaat van alle inspanningen is een goed onderhouden en begrensd gedenkpark, met een geheel gerenoveerd dienstgebouw, met aula, familiekamer en kantoren. Een bijzonder aspect: hier is ook een inloopcafé voor nabestaanden gevestigd, dat elke dag open is. Op de foto is Anita van Loon te zien bij een van de oorspronkelijke grafkelders, waarvan de grafbedekking van belang is voor de ensemblewaarde van de begraafplaats. Deze grafkelders worden opnieuw uitgegeven, met de bestaande zerken. Daarop komen dan ook de namen te staan van de nieuw-begravenen. Zij staat op deze plek symbool voor haar liefde voor architectuur, landschapsarchitectuur en niet te vergeten voor de rouwende mens.

Jenny Mateboer

Publieke rouw na de aanslag op Peter R. de Vries

Op 20 juli, de dag voor het publieke afscheid van Peter R. de Vries, ligt er in de Lange Leidsedwardsstraat een rivier van bloemen.

Bermmonumenten confronteren de samenleving met de dodelijke consequenties van ongelukkig toeval of immoreel gedrag, zoals rijden onder invloed of geweld. Het zijn verontrustende plekken, want ze verwijzen niet naar sterfelijkheid in het algemeen, maar naar een concreet sterfgeval.

Bermmonumenten zijn beeldbepalend bij het gedenken van een onverwachte, gewelddadige dood. De verzamelingen bloemen, foto's, knuffels, kaartjes en kaarsen op 'de plek des onheils' maken voor iedereen duidelijk dat daar iemand om het leven gekomen is. We kijken hieronder naar het verschijnsel in het algemeen, en vervolgens naar de plek in de Amsterdamse Lange Leidsedwardsstraat die heel Nederland in 2021 bezighield.

Het nieuwe publieke rouwen

Bermmonumenten zijn niet meer uit de hedendaagse herdenkingscultuur weg te denken. Toch gaat het om een recente ontwikkeling die eind jaren tachtig, begin jaren negentig is ingezet. In eerst instantie werden vooral verkeersslachtoffers met een bermmonument herdacht. Vervolgens kwamen er gedenkplekken voor slachtoffers van 'zinloos geweld' en sinds (eind) jaren negentig ook die voor sterfgevallen door werk, brand, verdrinking of zelfdoding. Deze ontwikkeling toont dat de maatschappelijke omgang met de gewelddadige dood verandert.

Ook al is het bermmonument een recente vorm van herdenken, voor het materiaal, de vormgeving en de rituelen grijpen mensen terug op elementen uit bestaande herdenkingsradities. Dit verklaart de zeggingskracht van wat dertig jaar terug 'het nieuwe publieke rouwen' werd genoemd: de attributen langs de weg herkent men onmiddellijk als behorend bij een herdenkingsritueel. Daarom lijken zulke herdenkingsplekken soms sprekend op een graf, ook al zijn ze fundamenteel anders omdat er niemand begraven ligt.

Collectieve herdenkingsrituelen

Naast de, meestal bescheiden, gedenkplekken voor gewone mensen, kenmerkt het hedendaagse publieke rouwen zich door collectieve herdenkingsrituelen als reactie op dramatische gebeurtenissen die landelijk invloed hebben. Na de ramp met de MH17 (2014) bijvoorbeeld, voelden velen de behoefte om in het openbaar uitdrukking te geven aan gevoelens van empathie, onmacht of woede, ook al hadden zij geen persoonlijke relatie met de overledenen of hun

Een bermmonument voor een in 2000 verongelukte brommerrijder dat lijkt op een graf. Foto uit 2004

Bermmonumenten zijn niet meer weg te denken uit de hedendaagse herdenkingscultuur

nabestaanden. Dat gebeurde ook na de moord op Pim Fortuyn (2002) en op Theo van Gogh (2004) en na de dood van André Hazes (2004), Johan Cruijff (2016) en Eberhard van der Laan (2017). Mensen gingen naar de plek des onheils of naar locaties die met de dode geassocieerd werden om hen daar te gedenken met bloemen en andere voorwerpen. Doorgaans houdt de intensiteit van de publieke emotie of verontwaardiging direct verband met de publieke bekendheid van de overledene.

Collectieve gedenkplekken lijken op het eerste gezicht op elkaar, maar de elementen waaruit ze zijn opgebouwd, laten verschillen zien. Die geven inzicht in hoe men per geval over het geweld en het slachtoffer denkt, maar ook inzicht in andere actuele kwesties.

Gladiolen

Het ontstaan van het monument voor Peter R. de Vries op de plek van de aanslag in de Amsterdamse Lange Leidsedwarsstraat ontvouwde zich enerzijds via het gangbare rituele patroon, maar was anderzijds uitzonderlijk, omdat De Vries toen nog leefde. Een paar brandende waxinelichtjes vormden op de avond van de aanslag (dinsdag 6 juli 2021) de contouren van het ‘Peter R. de Vries-monument’ in wording.

Bloemen zijn het materiële fundament van elke gedenkplek. In de ochtend van 7 juli lagen er boeketten, zonnebloemen en twee gladiolen. De man die de eerste gladiool bracht, werd hierover ter plekke geïnterviewd door *NRC*: ‘Gladiool komt van “gladius”, Latijn voor zwaard. Ik hoop dat De Vries net zo sterk is als een zwaard.’ Een andere man had voor een gladiool gekozen ‘vanwege de uitdrukking “de dood of de gladiolen”.’ Deze verklaringen in de *NRC* van 7 juli, werden overgenomen in andere media en inspireerden velen in de dagen daarna tot het neerleggen van één of meer gladiolen –

en zelfs van een strijdwagentje zoals gebruikt door gladiatoren.

Nationale held

Diezelfde woensdagochtend werd het eerste Ajax-shirt neergelegd. Een foto van de Ajax-fan, een man knielend bij het shirt die een handkus maakt, ging de wereld rond. Ajax-shirts, -sjaals en -vlaggen zouden een belangrijk element van deze gedenkplek worden. Ze refereerden aan De Vries als voetballiefhebber, Ajax-fan en als Amsterdammer. Diens ‘Amsterdamsheid’ – al was hij in Aalsmeer geboren – en daarmee De Vries als Amsterdamse held was een ander belangrijk thema, tevens uitgedragen door objecten – vlaggen, harten, sleutelhangers – met het wapen van Amsterdam.

Tegelijkertijd was De Vries een nationale held: de nationale driekleur stond die eerste ochtend al tussen de bloemen in de vorm van twee kaasprikkertjes. Even later

Een van de kenmerken van de gedenkplek was het rouwbetoon van (Afro-)Surinamers. De Vries sprak zich openlijk uit tegen het alledaags racisme dat Surinaamse Nederlanders ondervinden.

Tussen de waxinelichtjes een hart voor 'onze held', en een sleutelhanger met het wapen van Amsterdam.

De Vries was óók de held van 'de pardonners' en Surinaamse Nederlanders

verscheen de Nederlandse vlag als een roodomrand wit hart, met 'Lieve Peter, kom terug. Onze held liefs', grotendeels in blauw. Ook het snel groeiend aantal tulpenkaarten en houten tulpen – verse tulpen zijn er in de zomer niet – benadrukten dat het hier om een Nederlandse held ging, hoewel voor sommigen de tulp juist Amsterdam symboliseerde. 's Middags verscheen het eerste zakje krentenbollen, geïnspireerd door een, in die dagen veel herhaalde, opname van De Vries bij de rechtbank met zijn dagelijkse lunch: een zakje krentenbollen. De krentenbollen benadrukten de 'gewoonheid' van De Vries, een kwaliteit die zeker bijdroeg aan zijn heldenstatus. De woorden van burgemeester Halsema bij de persconferentie na de aanslag 'Peter is een nationale held (...) hij is nog niet klaar' en 'Hij vecht voor zijn leven', resoneerden in veel van de teksten. Andere kaarten en brieven drukten

woede over de aanslag en de daders uit, soms verweven met de hoop dat De Vries de aanslag zou overleven.

Held van een plurale samenleving

Vanaf 8 juli werd duidelijk hoezeer De Vries een held was van een Nederland dat de 'Hollandsheid' van de bovenstaande symboliek ver oversteeg. Die dag lieten 'de pardonners' een grote kaart achter: 'U bent een wilskrachtig persoon. In gedachten en hart zijn we bij u.' Cynisch toeval: tienduizend staatloze burgers die via het generaal pardon uit 2007 een permanente verblijfvergunning hadden gekregen, hoorden op 7 juli dat ze eindelijk voor een Nederlands paspoort in aanmerking kwamen. Juist De Vries had ervoor gezorgd dat er politieke aandacht kwam voor deze mensen, die al die jaren zonder identiteitsbewijs in feite tot tweederangsburgers gereduceerd waren.

Collectieve herdenkingsrituelen in reactie op dramatische gebeurtenissen

De brief van 'de pardonners', de staatloze burgers voor wie De Vries zich sterk had gemaakt.

Op de ramen verschenen een Ajax-vlag en een poster met De Vries' levensmotto.

Zoals iedereen die het nieuws volgde wist, had Peter R. de Vries zijn levensmotto 'On bended knee is no way to be free' op zijn kuit laten tatoeëren, een Engelstalige variatie op het motto van zijn vader.

Ook op 8 juli trok men de gevel van het gebouw langs de straat bij het monument: in de ochtend hingen daar een Ajax-vlag, en aan de regenpijp een poster met De Vries' motto, met daaronder een afbeelding van de Surinaamse vlag. Het was de eerste uiting van de brede waardering door Afro-Surinamers voor De Vries, omdat hij zich regelmatig openlijk uitliet over het probleem van alledaags racisme. Surinaams rouwbetoon ontvouwde zich als een van de kenmerken van de gedenkplek. Andere Nederlanders kwamen bijvoorbeeld op slippers, in korte broek en haltershirt, maar Afro-Surinaamse Nederlanders kleden zich voor een dergelijke rituele gelegenheid: mannen in het zwart, vrouwen in zwart of blauwwit, de kleuren van de voorouders. Zij brachten bloemen, ballonnen of doeken in blauwwit, of de Surinaamse vlag. Sommigen zongen liederen voor De Vries, gingen voor hem in gebed of legden een gelofte af.

Op 9 juli verscheen er nog een poster, dit keer met de 'dank-emoji' en daarachter: 'Liever rechtop sterven dan op je knieën leven.' Daaronder een bekende foto van De Vries met een T-shirt waarop in het Arabisch 'Welkom' staat – een statement tegen de afwijzende, negatieve manier waarop men hier veelal naar Syrische vluchtelingen kijkt. Onderaan de poster afbeeldingen van de Marokkaanse, Nederlandse en Turkse vlag. Ook dit beeld drukt uit hoe De Vries zijn mediabekendheid inzette voor een inclusiever Nederland.

Na De Vries' dood op 15 juli kreeg het monument een tweede leven. Uiteindelijk ontstond er over de hele lengte van de hekken een bloemenmuur van meer dan anderhalve meter hoog. Anders dan vóór zijn overlijden waren er nu ook veel (grote) knuffels. In monumenten-context is de emotionele betekenis van knuffelbeesten direct met de dood verbonden, ongeacht of het om volwassenen of om kinderen gaat. Op de dag van het publieke afscheid in Carré (21 juli) ontstond er welhaast een pelgrimsroute van het theater naar de Lange Leidsedwarsstraat.

'Heilig afval'

Op 23 juli, de dag dat de gedenkplek werd opgeruimd, lag deze er nog prachtig bij, maar hing er ook al een geur van rottende planten. De bloemen en zakjes krentenbollen gingen de vuilniswagen in, maar alle T-shirts, houten tulpen, Ajax-shirts, brieven, tekeningen en andere voorwerpen pakte medewerkers van de gemeentereiniging zorgvuldig in. De ingepakte objecten zijn nu in het Stadsarchief. Deze voorwerpen zijn niet meer 'gewoon', maar hebben door het rituele proces een speciale, bijna sacrale waarde gekregen. Ze getuigen van de verontwaardiging en andere emoties over wat Peter R. de Vries, en de samenleving, door de moord is aangedaan. Ze kunnen daarom niet zomaar weggegooid worden. Uit dit 'heilig afval' zullen de familie en het archief een selectie moeten maken: wat gaat alsnog weg, wat wordt bewaard en wordt misschien ooit tentoongesteld?

Irene Stengs

Bijzonder hoogleraar VU / senior onderzoeker Meertens Instituut, Antropologie van ritueel en populaire cultuur

Rouwen om een voorbij bestaan (2)

Van digitale nagedachtenis tot virtueel voortbestaan

Een steeds groter deel van onze levens speelt zich online af. Dat heeft onvermijdelijk consequenties voor de manier waarop we na ons overlijden herinnerd worden. Digitale sporen van ons bestaan geven – bedoeld of onbedoeld – vorm aan onze nagedachtenis.

Een filmpje van de herdenkingsdienst uit 2017 voor Hvyoutput, personage uit 'World War II Online', is nog steeds te bekijken. Screenshot YouTube

In een interview ter gelegenheid van de tentoonstelling 'De dood leeft' in het Amsterdamse Tropenmuseum, inmiddels meer dan tien jaar geleden, vertelde Daniël Debie over de uitvaart van zijn zus. Samen met haar vriend had Debie een *slideshow* gemaakt 'met beelden van haar zelfgemaakte personage in de online game "World of Warcraft". Dat spel was belangrijk voor haar. Er hebben zelfs een aantal mensen met wie ze op het internet speelde, gesproken op haar uitvaart, heel bijzonder.'

Deze uitspraak maakt duidelijk dat online interacties – zelfs in virtuele omgevingen – in betekenisvolheid niet onder hoeven te doen voor ontmoetingen in de fysieke leefwereld. Bovendien laat het zien dat waar sporen van het lichamelijke (een haarlok, foto's van de overledene, asresten) en objecten die aan de overledene doen denken traditioneel van belang zijn, tegenwoordig ook iemands digitale nagelaten sporen waardevol kunnen zijn voor de nabestaanden.

Galerij van grote strijders

De mogelijkheid om een eigen personage te creëren, is een belangrijk bestanddeel van veel online games. Spelers kunnen hun creativiteit de vrije loop laten, experimenteren op een wijze die in het dagelijks leven lang niet altijd mogelijk is. Een andere 'World of Warcraft'-speler, de Amerikaan Byron Bernstein, creëerde het personage Reckful. Zijn verrichtingen in het spel werden door duizenden mensen gevolgd. In de zomer van 2020

overleed Bernstein. Als reactie op zijn overlijden werd er niet alleen een online herdenkingsdienst gehouden in het spel, ook werd zijn personage door de gamemakers opgenomen in een galerij van grote strijders – ter nagedachtenis aan Bernstein en ter inspiratie van volgende generaties spelers.

Gezien de tijd die spelers in de virtuele werelden van online games doorbrengen, is het niet verwonderlijk dat in deze werelden herdenkingsdiensten plaatsvinden en dat er grafmonumenten en gedenkplekken worden opgericht. Fenomenen uit de echte wereld hebben definitief hun intrede gedaan in deze alternatieve werkelijkheden.

Een sprekend voorbeeld daarvan is de herdenkingsbijeenkomst die in 2017 in het spel 'World War II Online' werd gehouden voor een overleden speler, Hvyoutput. In de video van de herdenking, die op YouTube bekeken kan worden, is onder meer te zien hoe de soldaten eerbiedig knielen voor de overledene. Een medespeler laat weten

Spelers kunnen experimenteren
op een wijze
die in het dagelijks
leven lang niet altijd mogelijk is

Het blijkt dat mensen doorgaans veel waarde hechten aan het voorkómen van een spookachtig postuum bestaan

dat hoewel Hvyoutput voor de asmogendheden (Duitsland, Italië, Japan) vecht, ook spelers van de geallieerden aanwezig zijn. Na warme woorden over de overledene door verschillende sprekers volgt een eresalvo. In dit virtuele oorlogsspel verbreedert de dood, ironisch genoeg, de strijdende partijen meer dan wat ook.

Sporen op de socials

Sociale media – een andere verschijningsvorm van het digitale domein – hebben een nog grotere rol in de huidige samenleving. Bijna iedereen heeft tegenwoordig wel een of meer sociale media-accounts (bijvoorbeeld op Facebook, Twitter of Instagram) en daarmee ook een potentiële digitale nalatenschap. Er zijn verschillende bedrijven actief, zoals Afternote en MyWishes ('UK's leading end of life planning software'), die helpen deze nalatenschap te beheren. Vele websites, waaronder die van sociale media-bedrijven zelf, bieden informatie aan mensen die willen weten hoe je ervoor zorgt dat je digitale sporen na overlijden gewist of juist behouden worden – in het laatste geval gaan accounts als digitale herinneringsplekken fungeren.

Bij raadpleging van die websites blijkt dat mensen doorgaans veel waarde hechten aan het voorkómen van een spookachtig postuum bestaan. Bijvoorbeeld als een account op LinkedIn (dat zich richt op professioneel netwerken door werknemers en werkgevers) steeds weer nieuwe werkjubilea aankondigt. Een hulppagina op de website van LinkedIn leert dat zo'n schijnbare loopbaanvoortzetting vrij eenvoudig te voorkomen is. Het bedrijf geeft nabestaanden instructie over de te nemen stappen om van het account van een overledene een herdenkings-

account te maken en geeft zelfs een voorbeeld. Aan derden biedt LinkedIn de mogelijkheid om het overlijden van een lid te rapporteren (onder verwijzing naar het overlijdensbericht). Het bedrijf kan dan het account verbergen, waardoor het niet meer zichtbaar is.

Toekomstmuziek

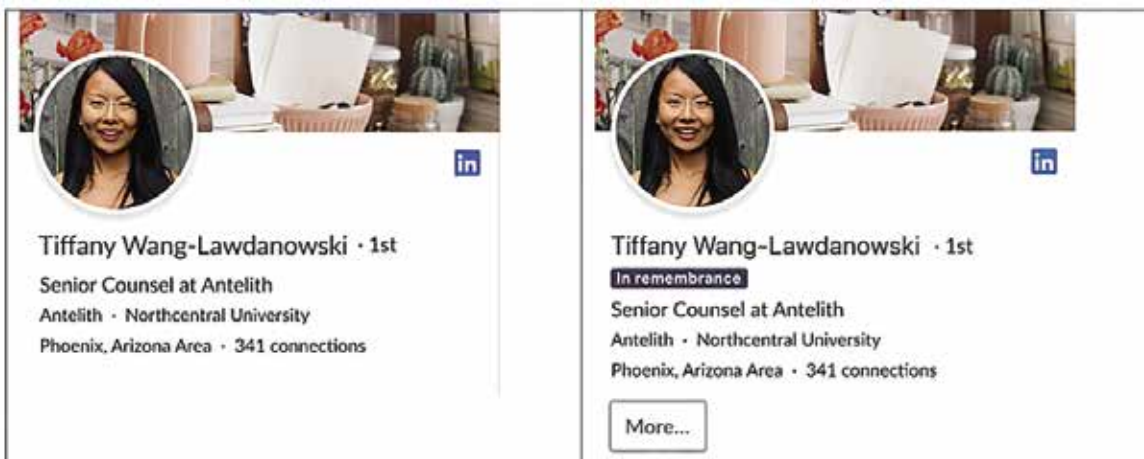
Toch zijn er ook mensen en bedrijven die juist inzetten op een digitaal voortbestaan. Vorig jaar verschenen er opmerkelijke berichten over Microsoft. Dit bedrijf ontwikkelt technologie waarmee nabestaanden een gesprek kunnen voeren met een *chatbot*. Dat is een geautomatiseerde gesprekspartner die – in dit geval – op allerlei manieren doet denken aan hun overleden geliefde.

Online herdenkingsdienst uit 2020 voor Reckful, personage van Byron Bernstein in 'World of Warcraft'. Screenshot Twitter

Dit is nog toekomstmuziek, maar ethici breken zich nu al het hoofd over hoe een *chatbot* zich verhoudt tot de werkelijke persoon op wie deze is gebaseerd. Eveneens over hoe deze technologie de verhouding tussen leven en dood wijzigt en hoe een verantwoorde toepassing ervan eruit zou kunnen zien. Hoe dan ook zal het digitale domein bij zo een virtueel model niet zozeer aanwezig zijn in de vorm van een digitale nalatenschap, maar als een in beginsel oneindig virtueel voortbestaan.

Wouter Schrover

De afbeeldingen zijn zogeheten screenshots, schermopnamen, en dus niet bedoeld om in druk te verschijnen.

Voorbeeld van een herdenkingsaccount op de helppagina van LinkedIn. Screenshot LinkedIn

Een boeiende middag in Huis Doorn

Tot 3 juli is in Museum Huis Doorn nog de tentoonstelling 'Rouw, van keizerin tot corona' te zien. In 1921 overleed hier keizerin Auguste Victoria, de vrouw van keizer Wilhelm II die na de Eerste Wereldoorlog uit Duitsland was verbannen. Ter gelegenheid van haar honderdste sterfdag is het huis opnieuw gedompeld in de hofvrouw van toen, begeleid door een expositie over rouwgebruiken in die tijd.

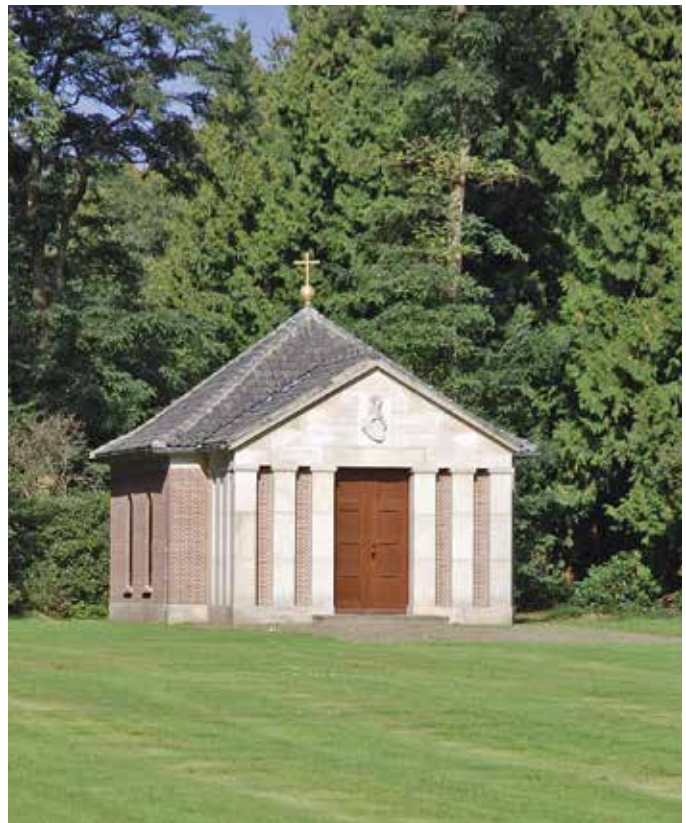
Zo valt te ervaren hoe bij een sterfgeval spiegels werden afgedekt, schilderijen en chandeliers omfloerst, en naasten zich huldten in speciale kleding. Van haar sterfkamer en de kamer waar Auguste Victoria werd opgebaard, bleven twee schilderijen bewaard, zodat deze nauwkeurig konden worden gereconstrueerd: de baar, de ordetekenen op een kussen ervoor en de zee van kransen en bloemen.

Vanouds lag bij een sterfgeval de nadruk op het leven na de dood, maar in de negentiende eeuw verschoof dat naar het gemis bij de achterblijvers. Met grafbezoek en sieraden waarin haar was verwerkt, werd de band met een dode in stand gehouden. De regels werden strikter. Koningin Victoria van Engeland – de grootmoeder van de keizer – bleef na het overlijden van haar man veertig jaar lang in de rouw en was het grote voorbeeld.

De keizer zou niet bij zijn vrouw komen te rusten. Zij wilde in Duitsland worden begraven en haar lichaam werd naar Potsdam gebracht. Hij stierf in 1941 en wilde in Nederland begraven worden. Voor hem lieten zijn kinderen bij Huis Doorn een mausoleum bouwen. Door de zijramen is de kist met zijn stoffelijk overschot, bedekt met de keizerlijke standaard, nog steeds te zien.

Collectieve rouw

De voormalige garage is nu een museum over de Eerste Wereldoorlog. Daar gaat de tentoonstelling verder over de collectieve rouw die in de twintigste eeuw opkwam. 'Rouw is namelijk niet alleen iets dat je zelf voelt, maar wat je ook met anderen kan delen', aldus de inleiding van het begeleidende boekje, met uitleg bij de objecten in het

Het mausoleum voor Wilhelm II bij Huis Doorn. Foto Wim Cappers

huis en achtergrondessays. We zien voorwerpen van een gesneuvelde soldaat uit 1914-18, de Tweede Wereldoorlog is vertegenwoordigd door het bombardement op Nijmegen in 1944 en ook de watersnoodramp van 1953 en het neerhalen van vlucht MH17 (2014) komen aan bod. Bij collectieve rouw legt het publiek tegenwoordig bloemen, knuffels en briefjes op een rampplek, zoals in de Bijlmer in 1992, of na de dood van bekende personen als Pim Fortuyn, André Hazes en Johan Cruijff. Irene Stengs geeft daar in het boek een mooie analyse van. (Zie ook haar artikel op pp. 4-7 van deze *Terebinth*.) Restanten van deze parafernalia worden soms bewaard in openbare collecties. De expositie eindigt met de coronapandemie: een foto van een lange muur in Londen met namen van de slachtoffers. Bezoekers kunnen in het museum origami kraanvogels vouwen en ophangen om er overledenen mee te herdenken.

Zo'n tentoonstelling is vaak een samenwerkingsproject. Voor het derde onderdeel van de expositie kregen twaalf studenten van de ArtEZ Hogeschool voor de Kunsten in Arnhem de opdracht om decoratieve rouwkleding te ontwerpen, waardoor een mooie trits verleden, heden en toekomst ontstaat. Want deze doorkijkjurken doen nogal futuristisch aan; zelfs met een bodystocking eronder zouden ze op een uitvaart de aandacht erg afleiden.

Margriet de Roever

D. Zonneveld en C. van der Bas, *Rouw, van keizerin tot corona. Rondgang expositie en essays* (Doorn, Museum Huis Doorn, 2021), ISBN 978 90 821 8314 6, 105 pp. Met essays door Th. van Leeuwen, M. van Duyn, C. Croatia e.a. Te koop bij het museum.

Begraafplaats Het Keern verbindt generaties

Wat een verrassing! Op 12 februari nam de Stichting Vrienden van de begraafplaats Het Keern in Hoorn de wissel-trofee en duizend euro mee naar huis: de jury had de Vrienden de Gouden Terebinth 2022 toegekend. Dit keer geen door de wol geleverde club die al jaren actief is – de Vrienden zijn aan het werk sinds 2019 en komen eigenlijk nog maar net kijken. Wat is hun geheim?

Op woensdagochtend zijn vrijwilligers aan het werk.

De spoorwegovergang en de autoweg zijn goed te horen, maar de vogels fluiten en de flats rondom vallen na een tijdje nauwelijks nog op. Dat was in 1831 wel anders, want de spoorlijn en de autoweg bestonden toen niet en de begraafplaats begon in de leegte. Net als in de rest van Nederland mocht er toen immers binnen de bebouwde kom niet meer in en om de kerk begraven worden.

Twee eeuwen later

De begraafplaats kreeg een lengteas met middenpad. Oorspronkelijk was er een brug over de brede sloot met een toegangspoort en twee bescheiden bijgebouwen. In 1904 werd er een gebouwtje aan het eind van het middenpad neergezet, in vakwerkbouw. Het staat er nog steeds, sinds 1992 als gemeentelijk monument.

In het open torentje is in 2013 een carillon geïnstalleerd ter nagedachtenis aan de 113 kindjes van nul tot zes en halve maand die hier tussen 1953 en 1969 zijn begraven. Hun grafjes zijn in 2013 geruimd met het oog op een nieuwe weg. Op de verjaardag van elk kind klinkt er om 12 uur een liedje. Met een druk op de knop kunnen bezoekers ook zelf het carillon laten spelen.

De stad groeide om de begraafplaats heen. Tot 1969 is op

Het Keern begraven. Toen kwam de nieuwe begraafplaats aan de Berkhouterweg, maar hier vinden nog steeds bijzettingen in de familiegraven plaats. Echter, uit het oog, uit het hart: de braamstruiken tierden welig en niet eerder dan in 2007 werd het eerste oude graf gerestaureerd. Daarna werden meer mensen wakker en sinds 2017 wordt de begraafplaats grotendeels beschermd als gemeentelijk monument. De gemeente stimuleerde pas in 2019 een paar mensen om een stichting op te richten.

Onvermoeibaar

Irene Laan, penningmeester van de Vrienden: 'De gemeente was ook gewoon pragmatisch, want die kan niet zo makkelijk zelf elders subsidie aanvragen voor funerair erfgoed.' De stichting is stevig de boer opgegaan en heeft de nodige financiën weten te verzamelen – vaak in nauwe samenwerking met de gemeente Hoorn, met de Vereniging Oud Hoorn en andere organisaties. Ook het Oranjefonds heeft flink meegeholpen – dankzij de NLdoet-dagen hebben de vrijwilligers nu veel schoonmaakspullen.

Sindsdien is van alles ondernomen: de oude muur langs de weg is gerestaureerd, er is een nieuwe, monumentale toegangspoort neergezet (op de plaats van de eerste

Het opvallende graf van Johannes Wilson (1864-1927), directeur van de Gasfabriek Hoorn.

poort), sponsoren gaven nieuwe gieters, kwekers zorgden voor plantjes en er kwamen houten bankjes voor de bezoekers. Vorig jaar kregen de vrijwilligers drieduizend krokussen, waar ze nu weer plezier van hebben. Verder is de stichting allerlei activiteiten gaan organiseren, zoals een Burendag, en doet zij mee aan de Dodenherdenking en de Open Monumentendagen.

Elke woensdagochtend is een groep vrijwilligers bezig, want de gemeente doet weliswaar onderhoud en beheer, maar de vrijwilligers zorgen voor de aanblik en de geschiedenis: ze repareren kleine gebreken aan de grafstenen, schoffelen en zorgen voor de plantjes. Voorop staat het leesbaar maken van de grafstenen, al hoeft het niet perfect. Evengoed nemen ze het onderzoek van de ongeveer achttienhonderd graven voor hun rekening. Daarvan doen ze verslag in de nieuwsbrieven en op de website, en in de plaatselijke media, die ze ook voor de begraafplaats weten te interesseren. Ze zoeken uit wie hier begraven zijn, waar deze mensen gewoond en gewerkt hebben. Dat moeten in totaal 2800 levensbeschrijvingen worden. Irene Laan benoemt hun doel: 'Dan is het af: als je alles beschreven hebt, en als het er netjes bij ligt.' Op korte termijn zien ze graag nieuwe informatieborden en een fietsenparkeerplaats komen, met een mozaïekbank – die ze nu kunnen aanschaffen als winnaars van de Gouden Terebinth.

Te hoge flatgebouwen

Voorzitter Herman Kaptein kent de waarde van deze plek: 'Hier liggen graven van bekende Hoornse families, en veel graven hebben ook een bijzonder verhaal.' Kaptein vertelt

over de grafstenen van de familie Van de Blocquerij en de steen voor het gezin Siemensma. Ouders en zes van de acht kinderen kwamen in april 1960 door brand om. Een anonieme schenker gaat dit jaar de restauratie van hun grafsteen betalen. Bijzonder is ook een aantal graven van verdronken kinderen. Irene Laan vertelt, bij het graf van Louis en Henny: 'Er is veel water in de binnenstad. Dit gezin woonde bij de haven. Broertje en zusje gingen voor het eten nog even fietsen en raakten te water.' De buurt heeft de vrijwilligers op de begraafplaats omarmd, niet alleen vanwege de Burendag. Dat er nu goed gezorgd wordt voor Het Keern draagt ontegenzeggelijk bij aan het woonplezier in de wijk. Samen protesteren ze tegen de recente nieuwbouwplannen voor te hoge flatgebouwen vlakbij de begraafplaats. De gebouwen dreigen vier tot vijf keer zo hoog te worden als in 2017 is afgesproken.

Hovenier

Gelukkig zijn er altijd professionals die na hun pensionering gewoon doorgaan. Hovenier Henk Mulder is zo iemand. Hij wijst op een bakstenen grafmonument in de vorm van een kasteel: 'Dat is van een metselaar, gemaakt voor zijn dochter. Ze is 25 jaar oud geworden. Dit lijkt een echte meesterproef.' Begraafplaats Het Keern gaat hem duidelijk aan het hart, groene vingers of niet:

**Vrijwilligers zorgen voor de aanblik
en voor de geschiedenis**

Het bestuur introduceerde maatschappelijke stages

‘Ja, waar liggen je roots? Ik kom zelf uit Amsterdam, van Sloterdijk. Op Barbara, die particuliere begraafplaats, woonden mijn schoolvriendjes.’ Mulder haalt de ene herinnering na de andere op aan hun kattenkwaad op Sint Barbara. Hij voelt zich hier als een vis in het water. Hoewel het soms schort aan de communicatie, is Mulder tevreden over de samenwerking met de gemeente: ‘Er komen, bijvoorbeeld, dertien nieuwe bomen. Dat zijn geen bomen die ze nog ergens hadden liggen; de gemeente wil duidelijk investeren om er iets moois van te maken. Jaarlijks worden ook een paar grafmonumenten met subsidie gerestaureerd.’ Niet dat het gemeentelijk beleid steeds even helder is: soms wordt een punt gemaakt van het restaureren of vervangen van de kettingen op de grafmonumenten, maar op andere momenten willen de ambtenaren opeens dat aan ‘begeleid verval’ gedaan wordt.

Maatschappelijke stages

Het bestuur wist veel bollen van sponsors los te krijgen. Op de graven van de oorlogsslachtoffers staan rood-wit-blauwe hyacinten te prijken. Ze hebben in maart ook veel groen geplant met vrijwilligers die aan NLdoet meededen, onder wie zeventien scholieren. Mulder: ‘Ja, ik heb ze natuurlijk gevraagd waarom ze meededen. Dan zeggen ze: “Buiten werken, mooi weer, rustig.” Het is hier inderdaad een dooie hoek, zo aan de andere kant van het spoor. Maar het is wel een plek waar de geschiedenis van Hoorn ligt.’

Zo denkt de achttienjarige Tom Versluijs er ook over. Hij kent de begraafplaats omdat zijn overgrootmoeder er

Het graf met de twee marmeren harten: klein maar fijn restauratiewerk door de vrijwilligers.

begraven ligt, Catharina Dapper-Basjes. Trots laat hij haar witmarmeren grafsteen zien. (‘Hm, voor één keer met wc-eend schoongemaakt.’) Overgrootvader was steenhouwer en zijn bedrijf maakte ook grafmonumenten, dit vast ook. De familie heeft de grafpapieren bewaard en Tom kent de familie verhalen. Toen hij in zijn tussenjaar een keer langs wandelde, heeft hij zich als vrijwilliger aangemeld. Een paar maanden later vroegen ze hem voor het bestuur. Dat lijkt een goede zet: hij is prettig van de tongriem gesneden (‘Je bent helemaal in het zwart, moet dat van Terebinth?’) en zit niet verlegen om een antwoord. Op woensdagochtend (als hij niet naar college hoeft en op tijd uit bed is) werkt hij ook flink mee. Vandaar dat hij nu niet op de foto wil: ‘Ik ben in werktenu. Zie je niet hoe ik eruit zie?’

Het bestuur heeft de maatschappelijke stage voor scholieren op de begraafplaats geïntroduceerd. Die kon tijdens de corona-epidemie gewoon doorgaan. Ook zo slaat het bestuur een brug naar de volgende generatie: de Vrienden zorgen voor wie er begraven ligt, werken met hun eigen generatie aan het onderhoud en betrekken de volgende generatie alvast bij deze historische plek. Wie doet ze dat na?

Korrie Korevaart

Foto's van de auteur, tenzij anders vermeld. Zie ook de fotoreportage op de pagina's hierna.

Tom Versluijs bij het graf van zijn overgrootmoeder. Foto Stichting Vrienden Begraafplaats Keern

Impressie van Gouden Terebinth-winnaar begraafplaats Het Kern in Hoorn op een donkere dag. Desondanks – of is het dankzij? – ademen de foto's een serene sfeer. De graven zijn opgeknapt, maar korstmossen zijn volop aanwezig, op de grafmonumenten zelf en op hun ornamenten. Voorjaarsbloemen fleuren het geheel op. Dat de stad om de begraafplaats heen is gebouwd, is goed te zien. Zie ook het artikel over de begraafplaats op de pagina's hiervoor. Foto's Bert Pierik

Hoe de R.K. begraafplaats Sint Barbara in Den Haag ontstond

St. Barbaraweg, oprijlaan en noodkapel begraafplaats St. Barbara omstreeks 1940. De noodkapel deed dienst tot 2002.
Foto H.A.W. Douwes, fotocollectie Haags Gemeentearchief id.nr. 0.64438

Vanwege de maatregelen rond de coronapandemie heeft de viering van het eeuwfeest van Sint Barbara uit 2020 pas op zondag 5 september 2021 plaatsgevonden. Dit gebeurde in de vorm van een pontificale hoogmis, waarbij onder anderen de bisschop van Rotterdam en pastoor Van der Helm voorgingen. Deze katholieke begraafplaats aan de Binckhorstlaan was op 14 september 1920 plechtig ingewijd door pastoor Wijtenburg, tevens deken van Den Haag. Eer het echter zover was, ging daar het nodige aan vooraf.

Destijds was de begraafplaats aan de Kerkhoflaan, gesticht in 1830, de enige katholieke dodenakker in de stad. Ook vanwege de explosieve groei van het aantal inwoners rond 1870 werd langzaam maar zeker duidelijk dat de capaciteit van die begraafplaats op termijn ontoereikend zou zijn. Aan of bij de Kerkhoflaan was geen extra grond beschikbaar en dus moest het bestuur op zoek naar een uitbreiding elders in de stad.

Zoektocht

Diverse locaties in Den Haag kwamen in beeld, en gronden onder Wassenaar, Rijswijk en Voorburg. Sommige waren te drassig of hadden te kampen met een bouwverbod of een andere beperking. De grondprijs speelde eveneens een rol, alsmede de ligging, want de nieuwe dodenakker moest vanzelfsprekend redelijk tot goed bereikbaar zijn.

Nadat de onderhandelingen over twee terreinen onder Loosduinen en aan de Laan van Meerdervoort op niets waren uitgelopen, liet het bestuur het oog vallen op een

weiland in de polder tussen Den Haag en Voorburg. Het perceel was vier hectare groot en lag tegenover kasteel De Binckhorst. Niet alle leden van het bestuur waren ervan overtuigd dat deze locatie de beste was. De bodemgesteldheid – veengrond – was immers niet de meest ideale om een begraafplaats aan te leggen.

Ruilen

Bovendien begon de gemeente zich te roeren. J.A. Lindo, directeur Gemeentewerken, had enkele jaren eerder gedetailleerde plannen ontwikkeld voor de bouw van woningen in de Binckhorstpolder. Op de locatie waar men een begraafplaats wilde aanleggen, was een sportveld gepland. Lindo stelde een ruil voor: als het bestuur van zijn plan zou afzien, zou de gemeente een mooi terrein bij Eik en Duinen leveren. Daar waren evenwel nadelen aan verbonden: dat terrein was maar drie hectare groot en bovendien moest er vijftigduizend gulden bijbetaald worden. Desondanks genoot de grond bij Eik en Duinen bij de meeste bestuursleden van de begraafplaats de voorkeur, omdat voor hen de ‘deftige ligging’ en de bodemgesteldheid (zand!) zwaarder telden.

Uiteindelijk – na langdurige besprekingen tussen de heren kerkbestuurders en de geestelijken, die het bestuur van de begraafplaats vormden, besloot men toch te kiezen voor

De ‘noodkapel’ deed dienst tot 2002

De eerste jaren begroef men hier mensen uit lagere sociale klassen

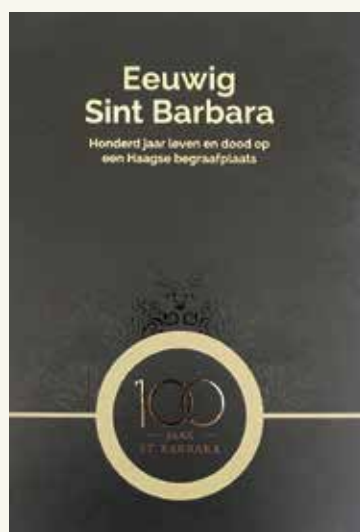
de Binckhorst: een schappelijke prijs gaf de doorslag, terwijl bodemgesteldheid – de ondergrond bleek uit zand te bestaan – en ligging een krappe voldoende kregen.

Deskundige

Enige haast was geboden vanwege het dreigende ruimtegebrek aan de Kerkhoflaan. De locatie aan de Binckhorstlaan diende eerst nog met tweeënhalf meter zand opgehoogd te worden. De tijden waren ongunstig, want aan het einde van de Eerste Wereldoorlog waren materialen schaars en ondervond het vervoer talloze problemen. In 1918 besloot men om voor de leiding van de totale aanleg een deskundige aan te trekken. Dit werd architect Nicolaas Molenaar, een leerling van de befaamde kerkenbouwer Pierre Cuypers. Veel gelegenheid om zijn artistieke kwaliteiten tot hun recht te laten komen kreeg Molenaar niet. Geld voor een representatieve kapel was er niet, aangezien de ophoging van het terrein veel van de beschikbare middelen opeiste. De eerste jaren zou de nieuwe begraafplaats het daarom met een noodkapel moeten doen. Deze werd echter pas in 2002 vervangen door een transparante kapel van architect Kevin Batterbee van Bureau Inbo te Amsterdam.

Inwijding

Na vele strubbelingen konden genodigden en belangstellenden zich ten slotte op 14 september 1920 over de smalle polderweg naar de nieuwe begraafplaats begeven

Ter gelegenheid van het eeuwfeest van de begraafplaats verscheen een jubileumboek. C. Postmaa, I. Bomers en E.A.M. Albers, *Eeuwig Sint Barbara. Honderd jaar leven en dood op een Haagse begraafplaats*. Den Haag: Stichting R.K. Begraafplaatsen, 2022. Gebonden, 140 pp. Te bestellen via info@paxrkb.nl voor € 55 (inclusief verzendkosten), anders € 49,95.

Het oudste bidprentje in bezit van de auteur is dat van Joanna H. Esman, die op 13 november 1920 op St. Barbara werd begraven. Dat was krap twee maanden na de opening, maar de hare was al de 96e begraving. Op het bidprentje van Anna M.H. Maas-Forceville uit februari 1921 is uitdrukkelijk sprake van 'het nieuwe R.K. kerkhof'. Zie ook het onderscheid tussen 'mevrouw Esman, echtgenote van den heer Hendriks' en 'Mevrouw Maas, geb. Forceville'.

voor de plechtige inwijding door de Haagse deken. Niet iedereen zal die dinsdagmorgen even opgetogen zijn geweest, want een ideale begraafplaats was het niet. Hetgeen de deken beaamde in zijn slotwoord.

De begraafplaats had zijn definitieve vorm nog niet en lag bovendien in een weinig geciviliseerde, want industriële omgeving. De bereikbaarheid liet te wensen over wat vooral de koetsiers, die hun rijtuigen over de smalle en onverharde Binckhorstlaan moesten manoeuvreren, konden bevestigen. Herhaaldelijk kwam het later tot opstoppingen en ongelukken, waar ook rouwstoeten bij betrokken waren. Echter, het bestuur van de begraafplaats vond – bij monde van monseigneur Wijtenburg – dat 'indien de uitbreiding van de stad zo doorgaat zoals in de laatste tijd, men in de toekomst dankbaar zou zijn, dat op het terrein de hand is gelegd'. Hoeveel tekortkomingen de begraafplaats ook mocht hebben, Sint Barbara was voorbestemd om de belangrijkste katholieke begraafplaats van de residentie te worden.

Rangen en standen

In 1921 vonden aan de Kerkhoflaan nog 174 begrafenissen plaats, terwijl aan de Binckhorstlaan liefst 762 personen werden begraven. Tegelijkertijd tekende zich een sociale scheiding af. Aan de Kerkhoflaan werden overledenen ter aarde besteld die de beschikking hadden over een familiegraf, terwijl aan de Binckhorstlaan mensen werden begraven uit een lagere sociale klasse, die meestal genoege moesten nemen met een algemeen graf. Zeker de eerste jaren werd slechts incidenteel een familiegraf uitgegeven en werden de meeste overledenen in een algemeen

graf van de vierde klasse aan de aarde toevertrouwd. Overigens drong de schrijver van een artikel in het katholieke dagblad *De Residentiebode* van 5 september 1924 erop aan vooral een tuinarchitect in de arm te nemen: 'een man die in staat [is] om de verdere ontwikkelingen van het grondplan, de groei van boomen en heesters zoo te leiden, dat er mettertijd een geheel van harmonische schoonheid ontstaat'. Of er een tuinarchitect in de arm is genomen, is niet bekend. De begraafplaats munt echter tegenwoordig uit door een fraaie verscheidenheid in beplanting, en wordt zorgvuldig onderhouden.

Omstreeks 1930 waren de ambitieuze gemeentelijke plannen rond voor de ontwikkeling van de Binckhorstpolder tot industrie- en havengebied. Pas toen werd een begin gemaakt met de verbetering van de Binckhorstlaan. Door deze plannen dreigde de begraafplaats echter in een minder florissante omgeving ingebed te worden.

De toekomst

Gelukkig – het kan verkeren, want als de huidige gemeentelijke plannen verwezenlijkt worden, zal veel industrie uit de Binckhorstpolder verdwijnen. Woningen zullen de vrijgekomen ruimte innemen, wat ook de ligging van de begraafplaats ten goede zal komen. Het gebied *rondom* de begraafplaats zal dus verbeteren, maar hoe staat het met de toekomst van de begraafplaats *zelf*?

Aangezien het pauselijk gezag in Rome sinds 1964 cremieren toestaat, zien we ook onder katholieken een ontwikkeling ten gunste van crematie. Met als gevolg dat het aantal begrafenissen is afgenomen, wat extra is versterkt

De begraafplaats munt uit in een fraaie verscheidenheid in beplanting

door de reeds jaren geleden ingezette ontkerkelijking. De toekomstverwachtingen voor begraafplaats Sint Barbara dienden opnieuw bekeken te worden – met als gevolg dat de in 1958 verworven grond bedoeld als uitbreiding van de begraafplaats, in 1990 weer is verkocht. In de loop van de jaren zestig speelde het bestuur van de Stichting R.K. Begraafplaatsen al met het idee om aan de begraafplaats een crematorium toe te voegen. Men werkte verschillende plannen uit, maar die leidden niet tot het gewenste resultaat, waardoor de tekeningen in 1972 in het archief verdwenen.

Ja, het kan zeker verkeren. Nu, bijna vijftig jaar later, zal op Sint Barbara alsnog een crematorium gebouwd worden. De eerste steen van dit gebouw is gewijd door de bisschop van Rotterdam tijdens de plechtigheid op zondag 5 september 2021. De basis voor een financieel gezonde toekomst.

Jan van der Ploeg

Voor dit artikel is gebruik gemaakt van: C.J.J. Stal, *De R.K. begraafplaats St. Barbara aan de St. Barbaraweg in Den Haag*. Den Haag: Stichting R.K. Begraafplaatsen, 1995.

Luchtfoto van de Binckhorst uit 1970, met rechts St. Barbara. Duidelijk is te zien dat de begraafplaats ingebed is in een industriële omgeving. Foto Jaap Rijkenberg, fotocollectie Haags Gemeentearchief id.nr. 0.85950

‘Een reine gloed, een minzaam licht’

Bij het graf van P.A. de Génestet (1829-1861) in Rozendaal

De boomrijke begraafplaats van Rozendaal, niet ver van kasteel Rosendael bij Arnhem, ademt de Romantiek, zowel vanwege zijn glooiende ligging als door zijn negentiende-eeuwse grafmonumenten. Er staan onder meer drie grafmonumenten van negentiende-eeuwse dichters. Elk van die drie – van Peter de Génestet, Bernard ter Haar en Willem Hofdijk – is een ontwerp van een architect, niet van een steenhouwer.

Over het graf van Hofdijk heb ik eerder geschreven (*Terebinth* 2019-3), ook al waren er bar weinig gegevens voorhanden, geen primaire en nauwelijks secundaire bronnen. Dat is bij het monumentje van De Génestet wel anders, daarover bestaat een interessante primaire bron. Over de laatste rustplaats van deze populaire dichter is echter nauwelijks iets geschreven, ook niet in de meest recente biografie *Peter de Génestet. Levenslust en stervensmoed*. Merkwaardig, want zowel voor de letteren als voor de architectuur is het een interessante plek.

Het graf van P.A. de Génestet.

Gravure van C.L. van Kesteren naar H.M. Tétar van Elven.

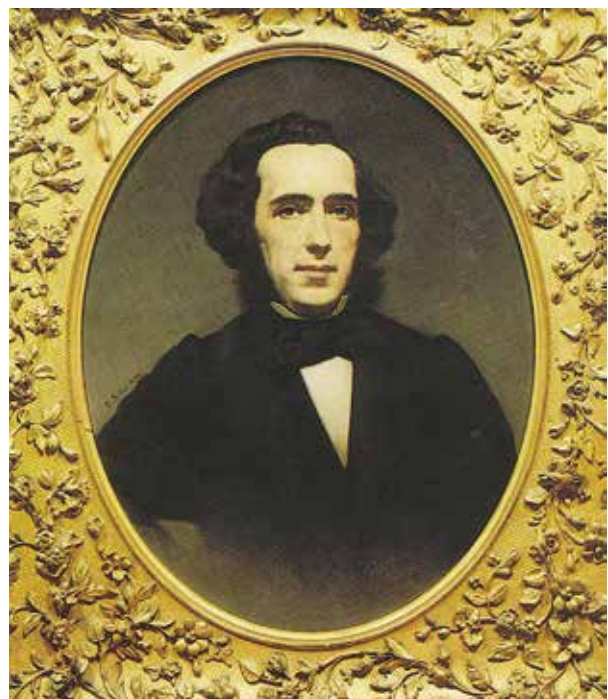
‘De geliefdste dichter van de negentiende eeuw’

De remonstrantse predikant en dichter Peter Augustus de Génestet – het streepje hoefde van hem niet zo, maar zijn uitgever stond erop – verbleef de laatste weken van zijn leven in het huis van zijn schoonmoeder, de weduwe Bienfait, aan de tegenwoordige De Génestetlaan in Rozendaal. Zoals veel stedelingen uit het westen ging hij naar deze bos- en heiderijke omgeving om zijn steeds verslechterende gezondheid. Het zat De Génestet sowieso niet erg mee in het leven. Vader een mislukkeling, ouders al vroeg gescheiden, wees op zijn zevende, vrouw en zoon-tje in 1859 gestorven aan tuberculose en niet veel later kreeg die ziekte waarschijnlijk ook hem in zijn greep, al blijft dat laatste onduidelijk. Hij overleed in juli 1861 op

31-jarige leeftijd. De natie, althans het lezend deel daarvan, was diep bedroefd, want De Génestet was ‘de geliefdste dichter van de negentiende eeuw’ (aldus neerlandica Marita Mathijssen). Onder meer Conrad Busken Huet en Allard Pierson, predikanten die in tegenstelling tot de modernistische, aan chronische geloofstwijfel lijdende De Génestet wèl de kerk verlieten, hielden een rede aan de open groeve. Beide grafredes zijn bewaard. Bernard ter Haar, eveneens dominee-dichter – maar veel orthodoxer dan De Génestet – publiceerde een roerend gedicht naar aanleiding van diens dood, ‘Op het kerkhof van Rozendaal’. Alle drie benadrukken de ‘natuur’, dat wil zeggen de natuurlijkheid en de ‘waarheid’ van zijn poëzie en beschouwen hem als een vernieuwend dichter.

‘Ik zeg u, dit gedenkteeken zal
beroemd worden in den lande,
en benijdenswaardig zal de glorie
zijn die het omstralen zal’

(Conrad Busken Huet bij de onthulling
van het grafmonument)

Portret van P.A. de Génestet, waarschijnlijk door J.G. Schwartz, ca. 1869. Bron KB, Den Haag

Voorzijde van het grafmonument voor De Génestet. De pinakels rijzen niet tot de hoogte van de bloem. Foto Bert Pierik

'Architectonische poesie'

Aan negentiende-eeuwse grafredes geen gebrek. Veel zeldzamer zijn op schrift gestelde verklaringen van ontwerpers van grafmonumenten die iets zeggen over de beweegredenen, motieven en achtergronden van hun beeldende middelen en over de keuzes die ze daarbij maakten. In het archief van de remonstrantse gemeente van Delft, waar De Génestet van 1852 tot 1859 predikant was, bevindt zich zo'n geschreven bron, van H.M. (Hermanus Marinus) Tétar van Elven (1827-1899), de ontwerper van het graf. Deze architect heeft nauwelijks gebouwen ontworpen, maar wel een aantal grafmonumenten en gedenktekens. De bekendste is de achttien meter hoge sokkel van het door Louis Royer vervaardigde beeld van 'Naatje van de Dam', officieel het 'Monument voor de Volksgeest van 1830-1831' (uit 1856, gesloopt in 1914). Vanwege de vermenging van opzettelijk verbasterde stijlen kan die sokkel als baanbrekend worden beschouwd. Het ontwerp viel bij collega's zeer in de smaak, vooral bij voornamelijk jonge architecten die af wilden van het heersende neoclassicisme. Zijn ideeën kwamen neer op wat we later 'eclecticisme' zijn gaan noemen, het gebruik van de beste eigenschappen van verschillende historische stijlen.

Dat laten we hier verder rusten, omdat het grafmonument van De Génestet dat Tétar vijf jaar later ontwierp niet speciaal eclectisch is, maar veeleer neogotisch. Bedenk daarbij dat termen als 'neogotiek' en 'neorenaissance' toen nog niet gebruikt werden. Men sprak over 'spitsbogenstijl'. Echter, in zijn toelichting voor het Comité van vrienden en vereerders die een gedenkteken wilden oprichten – 'Eenige aantekeningen van den bouw-

meester' – vermeed Tétar ook dát woord. Hij wilde eigenlijk het hele woord 'stijl' niet gebruiken, het ging hem om de symboliek en om 'de tale der architectonische poesie' – het woord 'poëzie' gebruikt hij hier niet voor niets – waaruit zich dan min of meer als vanzelf de vorm ontwikkelde. Eerst de inhoud, dan de vorm. Zo omschrijft hij de voeting waarop de rechtop staande grafsteen rust, als het symbool van 'des Dichters geloof. Dat geloof was smachtend in zijn opwaarts streven, daarom is het, dat aan die [grafsteen] eene bijzonder sterke helling opwaarts gegeven is.' De twee pinakels aan weerszijden, met hun hogels (bladvormige knopjes) en waterspuwertjes, zijn geen neogotische versiering, maar 'zinnebeelden der aspiratiën van den Christen, maar onze geliefden Broeder, hij was een Christen wien de kampstrijd des twijfels [...] vaak bekommerde, wie temidden van dien strijd van zichzelf getuigde: mijn geloof drijft als een stroohalm zwak en teeder, drijft henen op des twijfels vloed. Daarom rijzen die pinakels niet met stoutheid omhoog, maar blijven met hun spitsen gemoedelijk beneden de hoogte van dat glorierijke eindpunt waar zich de bloem des levens ontsluit.' Inderdaad zijn het niet de gebruikelijke hoge pinakels, ze blijven op gepaste afstand van de bloem op de punt van de stèle.

De bloem

Mijn aanvankelijke idee dat deze kruisvormige bloem een verwijzing is naar De Génestet's versregel 'Een kruis van rozen is 't menschenlot' blijkt dus onjuist, al kan het natuurlijk zijn dat Tétar die regel wel degelijk kende, maar zijn betoog op een wat algemener en hoger filosofisch-metafysisch plan wilde tillen. Per slot van rekening geloofde Tétar zelf in 'metempsychose', ofwel zielsverhuizing

Architect Tétar geloofde in ‘metempsychose’,zielsverhuizing

na de dood. Hij schrijft dat de bloem verzinnebeeldt ‘hoe de bloemen van zijn hart niet meer gebonden zijn door de smarten der aarde, door geen winterkoude meer belemmerd, thans in beter vaderland ontloken zijn, om in de groote eeuwigheid immer nieuwe stengels te schieten’, enzovoorts. Aan het eind geeft hij te kennen dat hij zich heeft laten leiden door de ‘nieuwe rigting’ van De Génestet en door ‘de eenvoud van zijn wandel’, want hij heeft het monument ‘zonder praal of veelheid van toevoegselen’ ontworpen. Hij heeft weliswaar ‘de wetten der monumentale aesthetiek, zonder welke geen kunst bestaat gehuldigd, maar met verwerping van schoolsche regelen overeenkomstig het karakter van de man die ons in verscheidene opzichten in een nieuwe rigting is voorgegaan’. Hiermee verbindt hij zijn eigen kunstenaarschap en zijn zoektocht naar nieuwe wegen in de bouwkunst aan de nieuwe, verfrissende poëzie van De Génestet.

Fiat Voluntas

Door een potloodkrabbel op de achterkant van zijn toelichting weten we dat de tekst ‘Fiat Voluntas’, die onderaan de liggende zerk is gebeiteld, niet tot het ontwerp van Tétar behoort. Fiat Voluntas, de verkorte Latijnse weergave van het christelijke ‘Uw wil geschiede’, is een verwijzing naar een van De Génestets bekendste gedichten, ‘Het haantje van den toren’. Dit is gebaseerd op het leven van Gesina de Clercq-Goudswaard (1828-1856). Zij overleed

De stèle wordt afgesloten door een kruisvormige bloem, de ‘bloem des levens’.

De fraai verwerende achterzijde van de stèle: ‘Den geliefden dichter / Zijne dankbare vrienden.’

aan tuberculose. In haar laatste winter, toen gure winden door de vensters kierden, had zij haar hoop gevestigd op het draaien van de wind naar het zuiden en hield ze daarom nauwlettend het weerhaantje op de kerktoeren in de gaten. Helaas liet de zuidenwind dat jaar lang op zich wachten en uiteindelijk berustte zij in haar lot: ‘Uw wil geschiede’. De nabestaanden en vrienden van De Génestet zagen vermoedelijk een parallel met haar dood. Honderdzesentwintig jaar na dato staat het grafmonument mooi te verweren. Mossen, korstmossen en andere steenbewoners in bruine, gele en groene kleuren, voeden zich met mineralen uit de steen. Tijdens mijn bezoek op Eerste Kerstdag 2020 werden ze op de achterkant van de steen, samen met de tekst ‘Den geliefden dichter / Zijne dankbare vrienden’ beschenen door de laagstaande zon. Het deed denken aan Busken Huets omschrijving van De Génestet als: ‘Een reine gloed, een minzaam licht’.

Wilfred van Leeuwen

Historicus en architectuurhistoricus

Foto's van de auteur tenzij anders vermeld

Bronnen

Archief van de remonstrantse gemeente in Delft. Stadsarchief Delft, 455, inv. nrs. 730-735, 741.

Marita Mathijsen, Henk Eijssens (red.), *Peter de Génestet. Levenslust en stervensmoed*, Velp: 2011.

Naomi de Fijter, ‘Fiat voluntas (tua sicut in caelo et in terra)’, in: Weblog ‘De geest der eeuw’. (degeestdereeuw.wordpress.com)

H.M. Tétar van Elven MGzn, ‘Iets over de waarde van den Spitsbogenstijl, en over de eischen der Burger Bouwkunst in onzen tijd.’ Een tweetal voordragten, gehouden in December, 1856, in het Gezelschap: ‘Architectura et Amicitia’, in: *Dietsche Warande* 3 (1857), pp. 1-35.

Sporen van Transvaal op Oud Eik en Duinen

Op begraafplaats Oud Eik en Duinen in Den Haag bevindt zich een aantal graven en staat een gebouw die samen het verhaal vertellen van de Zuid-Afrikaanse Republiek (ZAR), beter bekend als Transvaal. Het betreft een episode die in de vergetelheid raakt, maar zo'n 125-150 jaar geleden in Nederland midden in de belangstelling stond. Tal van straatnamen herinneren bijvoorbeeld nog aan deze periode.

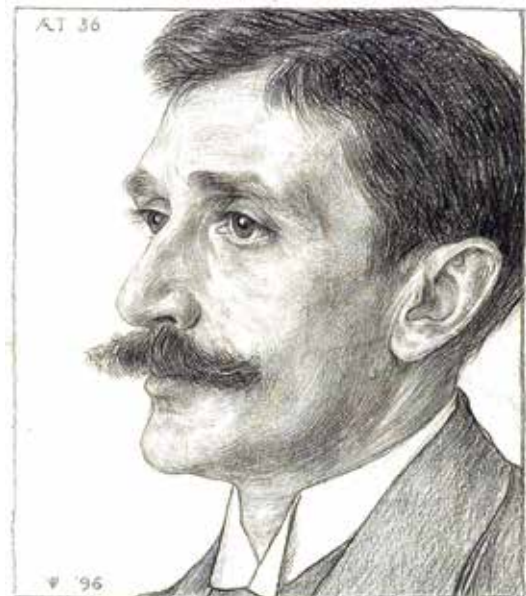
De Verenigde Oost-Indische Compagnie had voor schepen op weg naar de Oost bij Kaap de Goede Hoop een bevoorradingsstation. Dit groeide uit tot een flinke kolonie waar ook heel wat Nederlandse boeren zich vestigden. Tijdens de Bataafs-Franse Tijd (1795-1813) kwamen echter bijna alle Nederlandse bezittingen 'overzee' onder Brits bestuur. Na 1813 werd een deel hiervan teruggegeven, maar de Kaapkolonie bleef Brits. Veel van de achtergebleven Nederlandstalige boeren trokken tussen 1830 en 1850 het binnenland in, een beweging die bekend staat als de 'Grote Trek'. Zij stichtten daar onafhankelijke Boerenrepublieken, waarvan de Zuid-Afrikaanse Republiek – of Transvaal – (hoofdstad Pretoria) en Oranje Vrijstaat (hoofdstad Bloemfontein) de belangrijkste waren.

Aan het einde van de jaren zeventig probeerden de Britten Transvaal te annexeren. De Boeren verzetten zich hier hevig tegen, wat leidde tot de Eerste Boerenoorlog (1880-1881) die in een overwinning voor de Boeren eindigde. Vervolgens ontwikkelde Transvaal zich onder leiding van 'staatspresident' Paul Kruger (1825-1904) tot een behoorlijk georganiseerde staat die na de ontdekking van goud bij Johannesburg ook welvarend werd.

Mede door de oorlog met de Britten, was men zich in Nederland zeer bewust geworden van het 'broedervolk' in zuidelijk Afrika en men leefde erg met de Boeren mee. Kruger zocht daarom vrij vanzelfsprekend (bestuurlijke) versterking voor zijn republiek in Nederland.

Willem Leyds: staatsprocureur en staatssecretaris

In 1884 was Kruger in Nederland op zoek naar geschikte kandidaten voor zijn bestuur. Hij was attent gemaakt op de jonge jurist Willem Johannes Leyds (1859-1940) en vroeg hem als staatsprocureur van Transvaal. Die functie

Portret van Willem Leyds uit 1896, lithografie door Jan Veth (1864-1925). Collectie Stedelijk Museum, objectnr. A 25208

zou hem verantwoordelijk maken voor de justitiële zaken betreffende de republiek. Leyds aarzelde, maar ging uiteindelijk overstag en in Pretoria bleek hij het goed te doen. Hij werd bij allerlei zaken betrokken en was mede verantwoordelijk voor de aanleg van spoorlijnen door de Nederlandsch-Zuid-Afrikaansche Spoorwegmaatschappij. Leyds deed het zo goed, dat hij in 1889 benoemd werd tot staatssecretaris van Transvaal, een positie vergelijkbaar met die van minister-president. Hij werd hiermee de rechterhand van Kruger. Intussen kwamen Transvaal en Oranje Vrijstaat steeds meer onder druk te staan van de Britten, die alsnog de soevereiniteit over de Boerenrepublieken over wilden nemen.

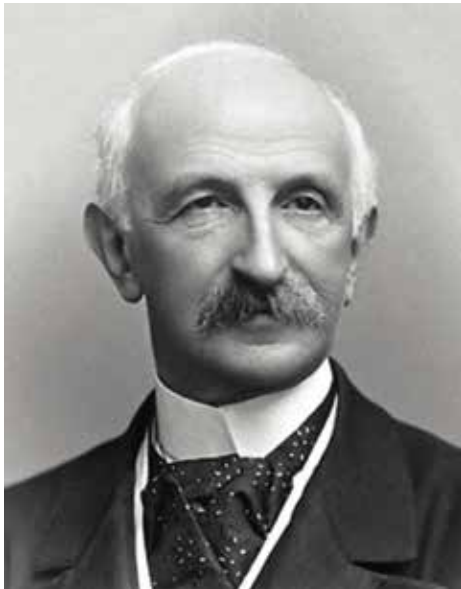
Dit leidde tot de Tweede Boerenoorlog (1899-1902). Tijdens deze oorlog was Leyds, inmiddels geen staatssecretaris meer, gezant van Transvaal in Europa en probeerde zo het belang van het land te dienen. Deze oorlog verloren de Boeren echter en Leyds zou zich de rest van zijn leven vanuit Nederland vooral wijden aan de geschiedschrijving van Transvaal. Hij overleed op 14 mei 1940 in Den Haag, op de dag van het bombardement op Rotterdam. Nog dezelfde dag (!) werd hij in stilte begraven; zijn graf(kelder) is er nog.

Tobias Asser: juridisch adviseur

Willem Leyds had gestudeerd aan het Athenaeum Illustre (de voorloper van de Universiteit van Amsterdam). Een van zijn leermeesters was rechtsgeleerde Tobias Asser (1828-1913), die gespecialiseerd was in internationale betrekkingen. In Transvaal had Leyds, gezien de gespannen verhoudingen met de Britten, daar nogal eens mee te

Detail van de zerk op het familiegraf met de gegevens van WJ. Leyds.

Rustplaats van Tobias Asser; gegevens vermeld op de zerk op het familiegraf. Links: Tobias Asser in 1911. Foto gemaakt in Zweden rond de uitreiking van de Nobelprijs.

maken. Dan consulteerde hij Asser, die – vaak uitvoerig – advies gaf. Asser speelde zo op de achtergrond een belangrijke rol bij de internationale ontwikkelingen ten aanzien van Transvaal.

Asser zou zich internationaal zeer inzetten voor vrede. Hij stond in 1900 aan de wieg van het Permanente Hof van Arbitrage dat in Den Haag werd gevestigd, vanaf 1913 in het Vredespaleis. Voor zijn inspanningen ontving hij in 1911 de Nobelprijs voor de Vrede, als enige Nederlander ooit.

Tobias Asser overleed op 29 juli 1913 in Den Haag. Op zaterdag 2 augustus 1913 werd hij onder enorme publieke belangstelling begraven; ook zijn graf is er nog.

Herman Coster: staatsprocureur en strijder

Tot degenen die vanuit Nederland naar Transvaal trokken, behoorde ook Hermanus Jacobus Coster (1865-1899). Herman Coster studeerde rechten in Leiden en promoveerde er in 1890. Kort daarna ging hij naar Transvaal, waar hij advocaat werd. Coster viel Paul Kruger op die hem in 1895 vroeg voor de positie van staatsprocureur, als opvolger van Willem Leyds. Krugers lastige karakter zorgde ervoor, dat Coster twee jaar later ontslag nam. Hij bleef wel in Pretoria wonen.

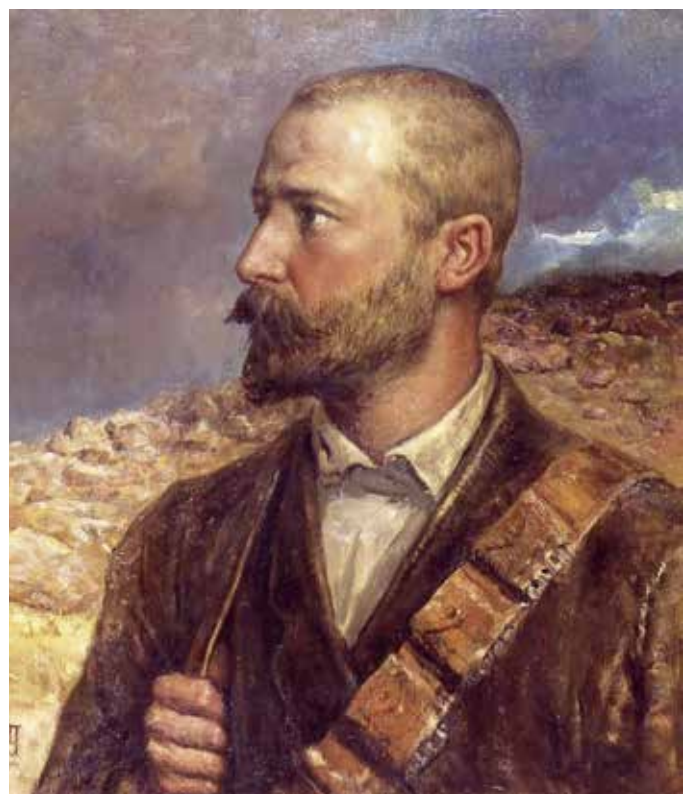
Vermelding van Herman Coster op het familiegraf.

Op 11 oktober 1899 brak de Tweede Boerenoorlog uit. Een van de eerste veldslagen tussen de Boeren en de Britten was die bij Elandslaagte op 21 oktober. Die eindigde

met een van de weinige duidelijke overwinningen van de Britten in deze oorlog.

Al voor de oorlog uitbrak, had Coster het initiatief genomen tot de oprichting van een eenheid in het Boerenleger, het Hollanderkorps, met daarin honderdvijftig Nederlandse vrijwilligers die in Transvaal woonden. Het zou slecht met hen aflopen. De Britten maakten 54 van hen krijgsgevangen en negen van hen sneuvelden, onder wie ook 'Luitenant Dr. H.J. Coster'. De namen van deze negen werden vermeld op een monument bij Elandslaagte. In 2014 is dit monument vernield, de 'witte' geschiedenis is niet erg populair meer in Zuid-Afrika.

Op Oud Eik en Duinen wordt Coster, te midden van andere familieleden die omkwamen in oorlogen, herdacht op een grafzerk op het familiegraf; zelf ligt hij begraven

Herman Coster. Portret door Johan Antoni de Jonge (1864-1927). Collectie Universiteit Leiden

Grafzerk van Hendrik Muller, met de vermelding van zijn consulschap voor Oranje Vrijstaat. Links: Tekening van Hendrik Muller in 1902 als consul-generaal voor Oranje Vrijstaat, door Jan Toorop (1858-1928). Collectie Dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds

op de Heldenakker in Pretoria. Daarnaast is in 1901 een plaquette die aan hem herinnert aangebracht bij de ingang van het Academiegebouw van de Leidse Universiteit.

Hendrik Muller: diplomaat

Gedurende zijn leven heeft Hendrik Pieter Nicolaas Muller (1859-1941) veel verschillende dingen gedaan. Hij was koopman, daarna wetenschapper in de etnografie (volkenkunde) en diplomaat. Heel vaak had hij in die functies met (zuidelijk) Afrika te maken. En zo werd hij in 1896 consul-generaal voor Oranje Vrijstaat in Europa; deze functie staat op zijn grafsteen vermeld. In deze positie kreeg ook hij te maken met de Boerenoorlog. De Nederlandse bevolking leefde enorm mee met de wederwaardigheden van de Boeren. De kranten stonden vol met berichten over het verloop van de oorlog en Louwrens Penning (1854-1927) schreef er populaire romans over met titels als *De leeuw van Modderspruit* en *De held van Spionkop*.

Muller hield zich onder meer bezig met mensen die zich aanmeldden als vrijwilliger voor de strijd of voor medische ondersteuning. Vanuit Nederland hebben ongeveer tweeduizend vrijwilligers gevochten aan Boeren-zijde. Zijn nalatenschap is ondergebracht in de Stichting dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds, die tot op de dag van vandaag jonge, veelbelovende Nederlanders financieel ondersteunt bij hun studie.

Paul Kruger: staatspresident

De Britten hadden de grootste moeite om de Boerenlegers te verslaan. Hun methoden werden steeds driester. Zij besloten bijvoorbeeld om hele delen van de Boerenrepublieken systematisch te ontvolken en de witte vrouwen en kinderen die er woonden (de mannen waren veelal bij de strijd betrokken), onder te brengen in concentratiekampen – deze term werd toen gemunt. De situatie was er erbarmelijk, uiteindelijk zouden zo'n vijftienduizend mensen, vooral dus vrouwen en kinderen, in de kampen bezwijken. Ook de zwarte bevolking had veel te lijden, maar de oorlog werd beschouwd als een *white men's war*. Dat de Britten er na verloop van tijd

ook zwarte mensen bij betrokken, ervoeren de Boeren als onbehoorlijk.

In 1900 legde Kruger zijn presidentschap neer om zelf in Europa de zaak van zijn land te bepleiten. Koningin Wilhelmina had een marineschip gestuurd om hem op te halen. Het zou allemaal vergeefs zijn. Op 31 mei 1902 werd de Vrede van Vereeniging getekend, waarbij de Boerenrepublieken onder Brits bewind slechts een beperkte mate van zelfstandigheid behielden.

Het eerste borstbeeld op het graf van Paul Kruger op de Heldenakker (Pretoria). Foto uit 2013 van P.H. Parsons, Wikimedia Commons

Kruger woonde in de laatste periode van zijn leven in Hilversum. Hij overleed evenwel op 14 juli 1904 in Clarens (Zwitserland), waar hij voor een kuur heengegaan was. Zijn lichaam werd teruggebracht naar Nederland, waar het werd opgebaard in de (nu voormalige) aula van Oud Eik en Duinen. In totaal heeft hij hier drie en een halve maand, tot 31 oktober, gelegen. Toen werd zijn lichaam onder grote publieke belangstelling overgebracht naar Rotterdam en vandaar per schip naar Zuid-Afrika vervoerd. Onder anderen Willem Leyds vergezelde hem op zijn laatste reis. In Pretoria werd hij op 16 december 1904 bijgezet op de Heldenakker. Boven zijn graf verrees een monument met zijn buste, dat in 2018 werd vernield. Nog een blijk van het feit dat het witte verleden niet populair meer is onder grote delen van de Zuid-Afrikaanse bevolking. Er staat inmiddels wel een ander borstbeeld op zijn graf.

Voormalige aula op Oud Eik en Duinen, waar het lichaam van Paul Kruger drie en een halve maand gelegen heeft alvorens het naar Zuid-Afrika overgebracht werd.

Dit verhaal over Transvaal, Nederland en de Tweede Boerenoorlog, een bijna vergeten episode uit de geschiedenis, is een van de vele die Oud Eik en Duinen te vertellen heeft.

Bert Lever

Met dank aan Erasmus Laurentius, coördinator buitendienst Oud Eik en Duinen. Foto's van de auteur, tenzij anders vermeld

'Open Huis' stichting Ter Navolging Tiel

Wat alle genomineerden voor en winnaars van de Gouden Terebinth gemeen hebben, is dat ze 'hun' begraafplaats op allerlei manieren onder de aandacht brengen. Zo ook de stichting Ter Navolging in Tiel, de Gouden Terebinth-winnaar van 2018.

Op zondag 10 juli a.s. is het tussen 12 en 17 uur 'Open Huis' op een aantal historische begraafplaatsen in Tiel, in het kader van een 'Open Monumentendag Special'. Centraal staan de algemene begraafplaats Ter Navolging (gesticht 1786) en de Joodse Begraafplaats, beide beheerd door de stichting.

Toegangshek tot begraafplaats Ter Navolging.

Ter Navolging, 'tot een voorbeeld hier gesticht', behoort tot de oudste nieuw aangelegde algemene begraafplaatsen van Nederland. Hier is recent de hoofdfase van het project 'Herstelplan Ter Navolging 2015 – 2025' afgerond. Het resultaat van deze fase: alle ruim driehonderd grafmonumenten zijn geconserveerd, waaronder een tiental grafkelders. De expositie in het baarhuisje toont de omslag van een begraafplaats vol 'ruïnes in een bramenparadijs' naar een groene funeraire oase binnen een dynamische stad. Ook zijn er graftroums te zien.

Joodse Begraafplaats

De Joodse Begraafplaats dateert uit 1827. Er zijn ruim vierhonderd graven, waarbij meer dan tweehonderdveertig *matsevot* (monumenten) bewaard zijn gebleven. De verhalen achter de graven geven een goed beeld van de ooit zo bloeiende joodse gemeenschap in Tiel. Daarvan getuigen ook het fraai geornamenteerd *metaheerhuisje* (likenhuisje) en de expositie over 'Joods Tiel van toen'. Verder wordt geschetst hoe zeventig procent van de Tielse joden de Tweede Wereldoorlog wél wist te overleven.

Open huis 10 juli

Op Ter Navolging staan bij zo'n vijftig graven informatiebordjes, vaak met QR-code voor extra informatie. Ook zijn er *hand-outs* met een wandelroute en informatie over dit rijksmonument. Ook op de Joodse Begraafplaats zijn *hand-outs* beschikbaar. Op beide begraafplaatsen staan 10 juli gidsen klaar om u rond te leiden. Meer informatie over het programma vindt u op onze website: ternavolgingtiel.nl

Aan deelname zijn geen kosten verbonden, wel stellen we een 'bijdrage in de urn' ter bestrijding van de kosten op prijs.

Pierre van der Schaaf
Secretaris Stichting Ter Navolging Tiel

THEMADAG ZONDAG 4 SEPTEMBER 2022: HUIS TE VRAAG, GROENER KAN HET NIET

Na de themadagen in 's Heerenberg en Laren hebben we er nóg een op het programma: zondag 4 september zijn we te gast op Huis te Vraag in Amsterdam. Deze intieme, bij uitstek groene begraafplaats (zie huiste-vraag.nl) gaat dan speciaal open voor Terebinth: we hopen op een prettige, zomerse middag! Het gehele programma vindt u binnenkort op de Terebinth-website en op de facebookpagina. Maar rekent u op een hele dag, van 11.30 tot 17.00 uur, met een film, drie presentaties, een rondleiding, lunch en een afsluitende borrel.

Aanmelden uiterlijk 25 augustus via bureau@terebinth.nl

De deelnamekosten (incl. koffie, thee, lunch en borrel) zijn € 20 (donateurs) en € 25 (niet-donateurs), eveneens uiterlijk 25 augustus over te maken op bankrekeningnummer NL 92 INGB 0000 3355 36, t.n.v. Terebinth, o.v.v. 4 september.

GROENE PRIJS VOOR BERT PIERIK

Fractievoorzitter Anja Roelfs van de Zwolse afdeling van GroenLinks reikte op 11 maart jl. de Groene Prijs 2022 uit aan Bert Pierik. Pierik is beheerder van Begraafplaats Bergklooster en al tientallen jaren fotograaf en beeldredacteur van *Terebinth*. Hij ontving de prijs vanwege zijn ecologisch beheer van Bergklooster, dat bijdraagt aan de biodiversiteit.

GOUDEN TEREBINTH-SCHILDJE BEGRAAFPLAATS KEERN AANGEBRACHT

Onder toezien oog van het bestuur van de Stichting Vrienden van begraafplaats Keern in Hoorn en van twee leden van het Terebinth-bestuur, bevestigde voorzitter Bert Lever op 7 mei het Gouden Terebinth-schildje 2022 bij de ingang van de begraafplaats. Een fotoreportage vindt u op de Terebinth-website.

WISSELINGEN IN HET BESTUUR

Met ingang van 12 mei jl. zijn Anita van Loon (voorzitter) en Arnold Visser (penningmeester) respectievelijk Bert Lever en Pierre Pesch opgevolgd. In *Terebinth* nummer 3 meer over hen.

OP ZOEK NAAR EEN INTERESSANTE PRESENTATIE?

Vrijwilligers op begraafplaatsen, leden van heemkundekringen, (gemeente)ambtenaren, leden van Rotary en andere belangstellenden willen vaak meer horen en zien over de geschiedenis van begraven en begraafplaatsen. Daarvoor bent u bij Terebinth aan het goede adres, want de stichting biedt een flink aantal presentaties door haar deskundigen aan. Informatie over onderwerpen en sprekers staat op onze website terebinth.nl.

De lezingen zijn te boeken via bureau@terebinth.nl (of telefonisch: 06 2417 3646).

PLATFORM FUNERAIR ERFGOED

Op 6 april was er weer een webinar van het Platform Funerair Erfgoed, deze keer over 'Diversiteit: begraven van minderheden in Nederland'. Uitzending gemist? U kunt de webinars terugkijken via onze website onder het tabje Funerair Erfgoed. De volgende bijeenkomst staat gepland voor 5 oktober a.s.

In deze columns neemt Koos Brandon Bravo, redacteur van de millenniumgeneratie, de lezer mee in haar visie op funerair erfgoed.

Je uitvaartonderneming op Netflix

Op 17 maart 2022 kwam de serie 'Grond' uit op Netflix. Een tragikomische serie over een Marokkaans-Vlaamse familie die repatriëringen uitvoert. Hierbij helpen ze andere Marokkaanse buurtgenoten hun dierbaren terug naar Marokko te brengen om daar begraven te worden. De vader van de familie wil zijn zaak doorgeven aan zijn dochter en zoon. De zoon ziet het echter niet zitten om de zaak over te nemen. Onder andere omdat zijn moeder, tegen haar wensen in, in Marokko is begraven. En in meer Marokkaans-Vlaamse families ziet hij een tweestrijd, want laten ze hun dierbaren begraven in Marokko? Of toch in de buurt? Door toevallige omstandigheden komt de zoon op het idee van een gulden middenweg: Marokkaanse grond importeren, zodat de overleden familieleden zowel in België begraven kunnen worden als in Marokkaanse grond. De serie toont de Marokkaanse, of eigenlijk islamitische, uitvaartcultuur. Van het wassen van de lichamen tot de gewenste eeuwige grafurst.

Als er iets verschijnt in de media dat betrekking heeft op uitvaarten of rouw, word ik enthousiast. En hoewel zo'n serie toch altijd een bepaalde 'spektakelwaarde' moet hebben, krijg je toch iets mee over hoe een uitvaartonderneming normaal gesproken werkt.

'Grond' doet denken aan 'Six Feet Under'. Ook een serie over een familie die een uitvaartonderneming leidt, die alweer zo'n twintig jaar oud is. Zou het weer twintig jaar duren tot er een nieuwe serie over de uitvaartbranche geproduceerd wordt? Geen documentaires, maar series die we kunnen *binge watchen* – dat aanbod blijft mager.

Maar gelukkig zijn er de laatste twee à drie jaar meer uitvaartseries uitgekomen. Op Netflix kan je 'The Casketees' en 'Buried by the Bernards' terugvinden. Voor *reality* series over uitvaarten is het zeker geen dooie boel. Beide gaan over families met een eigen uitvaartonderneming. In 'The Casketees' gaat het om een Nieuw-Zeelands en Maori stel: de Tipenes. Je krijgt veel te zien en horen over Maori-taal, begrafenisrituelen en rouwcultuur. 'Buried by the Bernards' toont het Amerikaanse gezin Bernard. Deze show zou je bijna een komedie kunnen noemen. Humor staat bij deze familie duidelijk voorop. Door hun over-de-top marketingcampagne bood Netflix hun een serie aan.

Ineens lijkt elke familie met een uitvaartonderneming een eigen show te hebben. Een populaire troef, die tegenwoordig blijkbaar kijkers trekt. Is daarom hier een (lichte) trend in? Dood en uitvaarten worden op deze manier uit de taboesfeer getrokken. Jongeren krijgen door het kijken naar zulke series veel indrukken binnen. En als je opgroeit met het kijken naar series waarin je uitvaartondernemingen, dood en rouw als gewoon onderdeel van het leven ziet, dan vind je dat zelf ook normaal. En dat gun ik de toekomstige generaties.

UIT HET VELD / BART RAMAKERS

Mensen uit het veld vertellen over hun werk voor het behoud van funerair erfgoed. Deze keer: Bart Ramakers, voorzitter van de stuurgroep van het project Noordergraf.

Begraven met beleid

Met zijn voorliefde voor grafpoëzie kan Bart Ramakers, hoogleraar Oudere Nederlandse Letterkunde aan de Rijksuniversiteit Groningen (RUG), in de provincie Groningen zijn hart ophalen.

Hij zou alle grafpoëzie in de provincie in kaart willen brengen en er promotieonderzoek naar laten doen.

Vanuit de RUG is hij als voorzitter van de stuurgroep betrokken bij Noordergraf, een samenwerkingsverband van Stichting Erfgoedpartners, de RUG en de landschapsbeheer-organisaties in Groningen, Friesland en Drenthe. Noordergraf wil beheer stimuleren dat oog heeft voor de erfgoedwaarden van begraafplaatsen en dat rekening houdt met de belangen en inzichten van alle betrokkenen: eigenaars, beheerders, bezoekers en omwonenden.

‘De partners willen voorzieningen en diensten ontwikkelen voor alle betrokkenen bij het beheer van begraafplaatsen en kerkhoven in de drie noordelijke provincies. Dat kunnen vrijwilligers zijn die werken aan het onderhoud of herstel van grafstenen en groenvoorzieningen. Maar ook beheerders en beleidsmedewerkers van gemeenten.’

Maatschappelijke bijdrage aan grafcultuur

Ramakers coördineert de stuurgroep van het project Noordergraf. ‘Je zou kunnen zeggen dat ik de initiatiefnemer, gangmaker en coördinator ben. De praktische aansturing is in handen van Erfgoedpartners. De stuurgroep bestaat uit medewerkers van de deelnemende organisaties. Ik zorg dat we bij elkaar blijven komen en heb onder andere meegedacht over het cursusaanbod. Mijn deelname aan Noordergraf is ingebed in mijn onderwijs en onderzoek. Medewerkers van de universiteit proberen hun kennis en expertise in te zetten voor maatschappelijke doelen, in mijn geval is dat het beheer en behoud van begraafplaatsen. Dat noemen we valorisatie. Als ik een cursus opzet, betrek ik daar ook collega's bij. Ik lever deze maatschappelijke bijdrage aan grafcultuur omdat ik denk dat we voor dilemma's staan. Graven verdwijnen. Soms met belangrijke, bijzondere personen of grafstenen. Toch kan het van cultuurhistorisch belang zijn om ze te behouden, vanwege bijvoorbeeld het ensemble,

of een bijzondere boom die er tegenaan is gegroeid. Beleid en keuzes ten aanzien daarvan, kun je alleen maar goed maken als je aan bewustwording en expertisebevordering doet.’

Gevoeligheid ontwikkelen

Het eerste wapenfeit van Noordergraf was een cursus ‘Onderhoud, herstel en restauratie’, en nu is er ook een cursus ‘Begraven en beleid’. Met deze cursus hoopt de stichting gevoeligheid te ontwikkelen bij de beheerders van de begraafplaatsen en beleidsmakers: ‘Gemeentes schakelen nu vaak adviesbureaus in om bijvoorbeeld uit te laten zoeken welke graven behouden dienen te blijven. Noordergraf wil medewerkers handvatten bieden om zelf te beslissen welke graven de moeite van het behouden waard zijn. Dan kan het om een bijzondere grafsteen gaan, een weinig voorkomende tekst, of een persoon die veel heeft betekend voor de maatschappij in een bepaalde periode.

Monumentale waarde zit niet altijd in anciënniteit.’ Hiertoe is een *Handleiding voor onderzoek en duiding van begraafplaatsen* ontwikkeld, geschreven door studenten van de RUG. Ramakers was eindredacteur. ‘Door de handleiding te volgen kunnen betrokkenen op een eenvoudige manier het bijzondere karakter van een begraafplaats leren onderscheiden. Op basis van duiden in plaats van waarden.’

Ervaren docenten

Bijzonder blij is Bart Ramakers met de docenten die betrokken zijn bij de cursus. ‘Leo Dijkstra, landschapshistoricus en zelfstandig adviseur groen, laat de cursisten onder meer nadenken over alternatieve manieren om begraafplaatsen in te richten.’

‘Kees van der Ploeg, voormalig docent kunst- en architectuurgeschiedenis aan de RUG besteedt aandacht aan de cultuurhistorische aspecten van de begraafplaats. Cursisten leren dat zelfs achter een eenvoudige vorm een bepaalde opvatting zit. Voor de beleids- en juridische aspecten is Petra Hurkmans ingeschakeld, beleidsmedewerker bij de Gemeente Borger-Odoorn. En godsdienstwetenschapper Brenda Mathijssen werpt licht op de herdenkingscultuur in Nederland in de breedste zin van het woord.’

Inventarisatie versnellen

Naast zijn reguliere werk en zijn inzet voor Noordergraf is Bart Ramakers bezig een database te ontwikkelen waarin begraafplaatsen volledig ontsloten worden. ‘Met kaarten waarop alle graven aangeduid worden met hun pre-

cieze coördinaten. Maar ook het terrein en alle elementen daarbinnen. De paden, het groen, de lijkhuisjes. Dit alles wordt gekoppeld aan een beschrijving. En binnen die beschrijving zijn er verwijzingen mogelijk. Bijvoorbeeld als er in een graftekst een psalmtekst voorkomt, is die tekst gekoppeld aan een online Bijbel.’

Hij doet dit samen met hoogleraar informatiekunde Johan Bos, die werkt op basis van *machine learning*. Dat betekent, dat de foto's van grafstenen uiteindelijk door de computer ‘gelezen’ moeten worden, zowel de tekst als de symboliek. Ramakers: ‘Dit zal het proces van de inventarisatie van begraafplaatsen versnellen. Het wordt een instrument voor onderzoek, beheer, behoud en cultuurhistorische interesse voor de begraafplaats.’

Vrijwilligers moeten de database gaan vullen. Een beheerder kan vervolgens in die database kijken of een bepaald graf cultuurhistorische waarde heeft. ‘Eigenaars moeten zelf actief worden. Er wordt in de sector veel met vrijwilligers gewerkt, maar dat ontslaat beheerders en beleidsmakers er niet van kennis te nemen van waar ze mee te maken hebben.’

Tjitske Zuiderbaan

Toen... in Den Haag

Het lichaam van de in Zwitserland overleden voormalige president van de Zuid-Afrikaanse Republiek, Paul Kruger, werd naar Nederland gebracht. Kruger overleed op 14 juli 1904 in Clarens. Zie in dit nummer pagina 22-25.

Op de bovenste foto is de rouwstoet te zien in de Rijnstraat bij station Staatsspoor, waar de kist met het lichaam was opgehaald om naar Oud Eik en Duinen gebracht te worden. Fotograaf onbekend, collectie Haags Gemeentearchief, id.nr. 5.15575.

De onderste foto laat goed de enorme publieke belangstelling zien, hier toevalligerwijs voornamelijk vrouwen. De stoet gaat hier over de Laan van Meerdervoort ter hoogte van de nummers 98-100. Fotograaf onbekend, collectie Haags Gemeentearchief, id.nr. 5.24793.